श्री॰ कथं बह्वीनांप्रजानांपरिपालनंकथंस्यादितिचिंताआधिःसएवबंधस्तेननयुज्यते नापराध्नोतिनान्यथाकरोति धर्मेव्यवहारनिर्णयादौ
शां॰ रा॰ एतत्द्वयंकथंस्यादितिप्रश्नः १ उत्तरंवक्तुंप्रतिजानीतेसमासेनैवेति २ रागद्वेषहीनोब्राह्मणान्पुरस्कृत्यव्यवहारनिर्णयंकुर्वन् धर्मेपि।
टी॰ युधिष्ठिरउ॰ कथंराजाप्रजारक्षन्नाधिबंधेनयुज्यते धर्मेचनापराध्नोतितन्मेब्रूहिपितामह १
१४१ भीष्मउ॰ समासेनैवतेराजन्धर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् विस्तरेणैवधर्माणांनजात्वंतमवाप्नु
यात् २ धर्मनित्यान्श्रुतवतोदेवव्रतसमाहितान् अर्चयित्वायजेथास्त्वंगेहेगुणवतोद्विजा
न् ३ प्रत्युत्थायोपसंगृह्यचरणावभिवाद्यच अथसर्वाणिकुर्वीथाःकार्याणिसपुरोहितः ४
धर्मकार्याणिनिर्वर्त्यमंगलानिप्रयुज्यच ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ५ आ
र्जवेनचसंपन्नोधृत्याबुद्ध्याचभारत यथार्थंप्रतिगृह्णीयात्कामक्रोधौचवर्जयेत् ६ कामक्रो
धौपुरस्कृत्ययोर्थंराजानुतिष्ठति नसधर्मंनचाप्यर्थंप्रतिगृह्णातिबालिशः ७ मास्मलुब्धांश्च
मूर्खांश्चकामार्थेचप्रयूयुजः अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसुयोजयेत् ८ मूर्खोह्यधिकृतो
र्थेषुकार्याणामविशारदः प्रजाःक्लिश्नात्ययोगेनकामक्रोधसमन्वितः ९ ॥
नापराध्नोतीत्यस्योत्तरमाह धर्मनिष्ठानितिचतुर्भिः ३ ६ विपक्षेदोषमाहकामेति ७ आद्यस्योत्तरमाह मास्मेत्यादिना माप्रयुन्सर्वत्रका १४१
र्येषुनियोज्यस्स्वयंनाधिबंधेनयुज्यतइत्यर्थः ८ अयोगेनयोगक्षेमप्राप्तिःतदभावेन ९ ॥

बलिः राजदेयं न देवस्मृत्यादेः षष्ठांशस्तेन बलिषष्ठेन शुल्केन शुल्केन गणनादनधिकेनेत्यर्थः शुल्कोष्टमात्मनि प्रष्ठ इति मेदिनी वेतनेन
पथि रक्षितैर्वणिग्भिर्यद्दत्तं तद्दातृत्वे वेतनं तेनैव वा धनं न च तेन च धनागमं लिप्सेत राजा १० धान्यादेः षष्ठांशो हृतेशे येषां प्रजानां यदि वार्षिको

बलिषष्ठेन शुल्केन दंडेनाथापराधिनां शास्त्रानीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमं १० दापयित्वा
करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेमम् अतन्द्रितः ११ गोपायितारं दातारं
धर्मनित्यमतन्द्रितं अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यंति मानवाः १२ मा स्म धर्मेण लोभेन लिप्सेथास्त्वं
धनागमं धर्मार्थावध्रुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् १३ अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थौ नाधिगच्छति
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति १४ अर्थमूलोपि हिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः करैर
शास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः १५ ऊधश्छिंद्याद्धि यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः एवं राष्ट्रम
योगेन पीडितं न विवर्द्धते यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विंदते पयः एवं राष्ट्रमुपायेन भुंजानो ल
भते फलं १७ अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितं जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर १८
दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च मही राज्ञा सुरक्षिता नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः १९ मा
लाकारोपमो राजन् भव मांगारिकोपमः तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्ष्यसि पालयन् २० ॥

ग्रासो न भवेत्तदा राजैव नाशं योगक्षेमं कल्पयेदित्याह दापयित्वेति ११ १२ धर्मसहितान् अर्थान् धर्मार्थान् १४ १५ अर्थमूलः अर्थार्थी प्रा
जाः पीडयन् आत्मानमेव हिनस्तीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह ऊधश्छिन्द्यादिति १६ १७ दोग्ध्री पृथिवी १९ अंगारिकः अंगारक

= ४ फि

श्री॰ २१ २४ यथायुक्तः उक्तेनप्रकारेणप्रवर्त्तितः २५ योदयांकुरुतेतंधर्ममंमन्यंतेइतियोजना २६ अंतंयातनांभोगेननिष्कृतिं २८ २९ स्वि
शां॰ रा॰
टी॰
१४२

परचक्राभियानेनयदितेस्याद्धनक्षयः अथसाम्नैवलिप्सेथाधनमब्राह्मणेषुयत् २१ मास्मतेब्राह्म
णंदृष्ट्वाधनस्थंप्रचलेन्मनः अन्त्यायामप्यवस्थायांकिमुस्फीतस्यभारत २२ धनानितेभ्योदद्यास्त्वं
यथाशक्तियथार्हतः सान्त्वयन्परिरक्षंश्चस्वर्गमाप्स्यसिदुर्जयं २३ एवंधर्मेणवृत्तेनप्रजास्त्वंपरिपा
लय स्वर्गंपुण्यंयशोनित्यंप्राप्स्यसेकुरुनंदन २४ धर्मेणव्यवहारेणप्रजापालयपांडव युधिष्ठिरय
थायुक्तोनाधिबंधेनयोक्ष्यसे २५ एषएवपरोधर्मोयद्राजारक्षतिप्रजाः भूतानांहियदाधर्मेरक्षणं
परमादया २६ तस्मादेवपरंधर्ममंमन्यंतेधर्मकोविदाः योराजारक्षणेयुक्तोभूतेषुकुरुतेदयां २७ य
दह्नाकुरुतेपापमरक्षन्भयतःप्रजाः राजावर्षसहस्रेणतस्यांतमधिगच्छति २८ यदह्नाकुरुतेध
र्मंप्रजाधर्मेणपालयन् दशवर्षसहस्राणितस्यभुंक्तेफलंदिवि २९ स्विष्टिःस्वधीतिःसुतपा
लोकान्जयतियावतः क्षणेनतानवाप्नोतिप्रजाधर्मेणपालयन् ३० एवंधर्मंप्रयत्नेनकौंते
यपरिपालय ततःपुण्यफलंलब्ध्वानाधिबंधेनयोक्ष्यसे ३१ स्वर्गलोकेचमहतींश्रियंप्राप्स्य
सिपांडव असंभवश्चधर्माणामीदृशानामराजसु ३२ ॥

ष्टिःस्वधीतिःसुतपाइतिक्रमेणगृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यगनुतिष्ठन् ३० ३१ ३२ ॥

३३ एकसप्ततितमः ७१ यतः निवर्त्तयेत्राज्यात् हरीकारयेत् १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ९ ॥

तस्मात्राजैवनान्योस्तियोधर्मफलमाप्नुयात् सराज्यंधृतिमान्प्राप्यधर्मेणपरिपालय
इन्द्रंतर्पयसोमेनकामैश्चसुहृदोजनान् ३३ इतिश्रीमहाभारतेशान्तौराजधर्मे ७१ भीष्म
उ॰ यएवतुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्त्तयेत् सएवराज्ञाकर्त्तव्योराजन्राजपुरोहितः १ अत्राप्यु
दाहरन्तीममितिहासंपुरातनं पुरूरवसऐलस्यसंवादंमातरिश्वनः २ पुरूरवाउवाच कुतःस्वि
द्ब्राह्मणोजातोवर्णाश्चापिकुतस्त्रयः कस्माच्चभवतिश्रेष्ठस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ३ मातरि
श्वोवाच ब्रह्मणोमुखतःसृष्टोब्राह्मणोराजसत्तम बाहुभ्यांक्षत्रियःसृष्टऊरुभ्यांवैश्यएवच
४ वर्णानांपरिचर्यार्थंत्रयाणांभरतर्षभ वर्णश्चतुर्थःसंभूतःपद्भ्यांशूद्रोविनिर्मितः ५ ब्राह्म
णोजायमानोहिपृथिव्यामनुजायते ईश्वरःसर्वभूतानांधर्मकोशस्यगुप्तये ६ अतःपृथिव्या
यन्तारंक्षत्रियंदण्डधारणे द्वितीयंदण्डमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ७ वैश्यस्तुधनधान्येनत्रीन्वर्णा
न्बिभृयादिमान् शूद्रोह्येतान्परिचरेदितिब्रह्मानुशासनं ८ ऐलउ॰ द्विजस्यक्षत्रबन्धोर्वाकस्येयं
पृथिवीभवेत् धर्मतःसहवित्तेनसम्यग्वायोप्रचक्ष्वमे ९ वायुरु॰ विप्रस्यसर्वमेवैतद्यत्किं

[illegible]

१ २१ छायायामिति उत्सङ्गं शीतजं च भयं छायादिनाग्न्यादिना वनस्पतिशाखादिना वरं मन्ये अराजकभयाक्रान्तस्तत्राप्येवं न
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ११ पत्यभावे यथै
व स्त्री देवरं कुरुते पतिं एवं तु प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः १२ यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं प
रिमार्गसि यत्किंचिद्विजये भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय १३ श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने स्व
२३ ॥ धर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् १४ यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ब्राह्मणो हि कुले
जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान् १५ श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीं राजा चरति यं धर्मं ब्राह्म
णेन निदर्शितं १६ शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः तावता सत्कृतः प्राज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठ
ति १७ तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः १८ स
म्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राजा साधुभिरन्विताः चतुर्थं त
स्य धर्मस्य राजा भागं तु विन्दति देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः २० यज्ञमेवोपजीवन्ति
नास्ति चेष्टमराजके इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा २१ राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्र
लभत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं २२ २३ तिष्ठितः छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति २२ अग्नौ वाससि

यतएवंअतः अभयदानमेवमुख्यंदानंतद्दातेंद्रादिरूपएवेत्याहद्वाभ्यां अभयमभयमिति २४ २६ द्विसप्ततितमः ७२ राज्ञा अप्रमे-
योगाहनौ अनंतरंशीघ्रमेवपुरोहितःकार्योभवेत् १ धर्मात्मेतिधर्मसाधकः २ ६ ब्रह्मक्षत्रंकार्ये अनुपश्चात्प्रकाशमानंबलं

तेषुभोगेषुसर्वेषुनभीतोलभतेसुखं अभयस्यहियोदातातस्यैवसुमहत्फलं २४ नहिप्राणसमं
दानंत्रिषुलोकेषुविद्यते इंद्रोराजायमोराजाधर्मोराजातथैवच २५ राजाबिभर्तिरूपाणिराज्ञांस
र्वमिदंधृतं २६ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे ७२ भीष्मउ० राज्ञापुरोहितःकार्योभवेद्वि
द्वान्बहुश्रुतः उभौसमीक्ष्यधर्मार्थावप्रमेयावनंतरं १ धर्मात्मामंत्रविधिज्ञोराज्ञांराजन्पुरोहितः
राजाचैवंगुणोयेषांकुशलंतेषुसर्वतः २ उभौप्रजावर्द्धयतोदेवान्सर्वान्सतर्पयन् भवया
तांस्थितौधर्मेश्रद्धेयौसुतपस्विनौ ३ परस्परस्यसुहृदौविहितौसमचेतसौ ब्रह्मक्षत्रस्यसंमा
नात्प्रजासुखमवाप्नुयात् ४ विमाननात्तयोरेवप्रजानश्येयुरेवहि ब्रह्मक्षत्रंचसर्वेषांव
र्णानांमूलमुच्यते ५ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ऐलकश्यपसंवादंतन्निबोधयु
धिष्ठिर ६ ऐलउवाच यदाहिब्रह्मप्रजहातिक्षत्रंक्षत्रंयदावाप्रजहातिब्रह्म अन्वग्बलंकतमे
स्मिन्भजंतेतथावर्णाःकतमस्मिन्श्रयंते ७ ॥

यथास्यात्तथाऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रान्यतरस्मिन्कतमेभजंते किंक्षत्रेणाबलवद्भवत्युतब्रह्मणाक्षत्रमित्यर्थः ७ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
१४४

हृद्वछिन्नं तत्रकर्तृ तत्र तत्रेसंतः वर्णं विदंति ब्राह्मणानामवमंता म्लेच्छजातीयोयं राजेत्यनुमानाज्जानंति यथोक्तभोगेन त्रायते कर्म
कर्मणा त्रायते जनिरिति ८ अपध्वस्ताः संकरजाः इवकं सादिवत् माईश्लोकः ९ ९ अभिप्रपन्नौ अन्योन्यशरणौ तत्र शरणां ब्रह्मतपस

कश्यपउ॰ हृद्वंराष्ट्रं क्षत्रियस्य भवति ब्रह्मक्षत्रं यत्र विरुध्यतीह अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजंते तथा
वर्णं तत्र प्रविशंति मध्यः ८ नैषां ब्रह्म च वर्द्धते नोत पुत्रा न गर्गरो मथ्यते नो यजंते नैषां पुत्रा वेदमधी
यते च यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजंति ९ नैषामर्थो वर्द्धते जातु गेहे नाधीयते तत्प्रजा नो यजंते अप
ध्वस्ता दस्युभूता भवंति ये ब्राह्मणान् क्षत्रियाः संत्यजंति ९ एतौ हि नित्यं संयुक्तावितरेतरधारणे
क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य वै द्विजाः ९ उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ संप्रापतुर्महतीं संप्रति
ष्ठां तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराणस्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढं ११ नात्र प्लवं लभते पारगामी महा
गाधे नौरिव संप्रपन्ना चातुर्वर्ण्यं भवति हि संप्रमूढं प्रजास्ततः
क्षयं संप्रयांति १२ ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम
च वर्षति अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति
१३ ॥

१४४

ति ब्रह्मशरणं तत्र जयतीति भावः ११ अत्र ब्रह्मक्षत्रयोर्वियोगे संप्रपन्ना विपन्ना १२ मधु सुखं अश्रु दुःखं पापं नरकं १३ ॥

नन्वियंब्रह्मब्राह्मणजातिर्ब्रह्मचारीचरणात्अधीतशाखातः अपेतः दस्युभिर्वारितः सन् ब्रह्मणिवेदेऽध्येतव्ये त्राणंरक्षणंइच्छे
त्रक्षाभावात् तदादेवस्तत्रआश्चर्यतोवर्षति तत्रवर्षंअत्यन्तदुर्लभमित्यर्थः दुःसहाःमारीदुर्भिक्षादयः अब्रह्मचारीतिनाश्च
र्यतइतिचपाठेब्रह्मचरणादपेतत्वादब्रह्मचारीवेदाध्ययनशून्यःसन्त्राणमिच्छेन्नहितत्राश्चर्यतोपिनवर्षतीतियोज्यं ४ स्त्रियंब्रा
ह्मणींवापिहत्वाऽनुवादंप्रशंसा ५ रुद्रःहिंस्रःदेवोराजा रुद्रंकलि ६ ७ कुतोरात्रौरुद्रत्वमितिपृष्टेआहआत्मेति मानवा

नब्रह्मचारीचरणादपेतोयदाब्रह्मब्रह्मणित्राणमिच्छेत् आश्चर्यतोवर्षतितत्रदेवस्तत्राभीक्ष्णं
दुःसहाश्चाविशन्ति ४ स्त्रियंहत्वाब्राह्मणींचापिपापःसभायांयत्रलभतेऽनुवादं राज्ञःसकाशेनबिभे
तिचापिततोभयंविद्यतेतत्र ५ पापैःपापेक्रियमाणेहिचैलततोरुद्रोजायतेदेवएषः पापैः
पापाःसञ्जनयन्तिरुद्रंततःसर्वान्साधसाधून्हिनस्ति ६ पैलउ० कुतोरुद्रःकीदृशोवापिरुद्रःस
त्वैःसत्त्वंदृश्यतेवध्यमानं एतत्सर्वंकश्यपमेप्रचक्ष्वकुतोरुद्रोजायतेदेवएषः ७ कश्यपउ० आ
त्मारुद्रोहृदयेमानवानांस्वंस्वंदेहंपरदेहंचहन्ति वातोत्पातैःसदृशंरुद्रमाहुर्दैवैर्जीमूतैःसदृशंरू
पमस्य ८

नाहृदयेयआत्माजीवोऽस्तिसएवरुद्रःसंहर्त्ताभवतियथाचग्रहाविष्टस्यशरीरंदेहस्वामिनःस्वंनभवतिकिंतुतदानींत
त्ग्रहस्यैवस्वं एवंरुद्रावेशकालेदृष्टस्यशरीरंरौद्रमेवभवतीत्यर्थः ननुकुतःशान्तस्यात्मनोरुद्रत्वमतआहवातेति यथाउत्पातवातःआ
काशोत्थआकाशोत्थंमेघंदेवताःइतस्ततोनयतिगर्जयतिविद्युद्दशनिवारिणिचततआविर्भवन्त्येवंआत्मोत्थितंजीवमात्मोत्थिताःकाम

श्री० इस्मात्लिपतिनवाइति यथाआकाशेनयुक्तास्ततः पृथग्भूतावाताः मेघाश्चमेघप्रवर्तकदेवताचअल्पेनाणशास्त्रज्ञानेनचदृश्यंतेनैवं।
शां० रा० जीवोवातवदभिभावकः कामादिर्वापृथक्दृश्यते किंतुआत्मन्येववर्तमानोऽस्यवत्कामद्वेषौवर्तते तौचैतस्यबंधकौमोहकौचभवतइत्य
टी० र्थः १९ अत्रोत्तरमाह यथेति यथाऽल्पोपिवह्निरधिकमधिकंकाष्ठभारमुपारूढःकृत्स्नंग्राममंदहतितत्रनकेवलंकाष्ठानांदाहका।
१४५ त्वनापिकाष्ठान्यनुपारूढस्याग्नेः किंतुतदुभयसंघातस्यैवतत्रापिविवेकक्रियमाणोवह्नेरेवउपाध्यावेशाद्दाहकत्वं एवंआत्मा।

पेलउवाच नैववातःपरिहृणोतिकश्चिन्नजीमूतोवर्षतिनापिदेवः तथायुक्तोदृश्यतेमानुषे
षुकामद्वेषाद्बध्यतेमुह्यतेच १९ कश्यपउवाच यथैकगेहेजातवेदाःप्रदीप्तः कृत्स्नंग्रामंद
हतेचत्वरंवा विमोहनंकुरुतेदेवएषततःसर्वंस्पृशतिपुण्यपापैः २० पेलउवाच यदिदं
डःस्पृशतेपुण्यपापंपापैःक्रियमाणैर्विशेषात् कस्यहेतोःसुकृतंनामकुर्याद्दुष्कृतंवा।
कस्यहेतोर्नकुर्यात् २१ ॥

नमोहयाहंकारवह्निःकामक्रोधादिर्वा नैकदीपितोमहत्त्वंप्रतिपद्यते ततश्चअयोदहतिप
थांसिपचतीतिवत् अहंकारेणकृतंआत्मन्युपचर्यतेमोहात्तेनचसर्वंजगदसंगमपिजलचंद्रन्यायेनपुण्यैःपापैश्चस्पृश्यतेतत्त्वा
लोचनेनत्वसंगएवात्मेत्यर्थः २० अपुण्यपापमपिआत्मानंयदिविशेषात्क्रियमाणेपापेनिमित्तभूतेसतिदंडःपापंदंडात्मकंपापंगाल
नताडनादिदंडःस्वकर्तृस्पृशतेमोहादितिब्रवीषितर्हिपुण्यकरणंपापवर्जनंचशास्त्रचोदितंव्यर्थंएवस्यात् आत्मनिवास्तवस्पर्शःवा
भावात्तैवस्यसिद्धत्वात्तदर्थंसाधनोपादानंव्यर्थंस्यादितिभावः २१ ॥

आत्माहंकारयोर्मिश्रीभावादहंकारगतं दुःखमात्मनि प्रतीयते नाहंकारस्यागान्न किंचिदात्मनो दुःखमस्तीत्युत्तरयति असंयो
गादिति २२ अहंकर्त्रादीन् अधिष्ठानभूत आत्मा भूमिसूर्यादिवदसंगएव सन् धारयन्प्रकाशयन्वाप्यं बुवञ्चालयन् स्वसत्तया आप्या
ययन्वा कस्तत्रात्मनः संबंधोऽहंकारधर्मैर्गणःसङ्गत्वेनातो आत्मा रुदंश्यपुण्यमित्याशयः २३ नन्वदृष्टायद्यप्येवं तथापि पैहिकामुष्मि

कश्यप उ॰ असंयोगात्पापफलतामपापास्त्वस्योदं दुःखं स्पृशति मिश्रभावात् सुखेणांईदस्य
ते मिश्रभावान्नमिश्रः स्यात्पापफलैः कथंचित् २२ पुलस्त्य उवाच साधूसाधून्धारयतीह भूमिः
साधूसाधूंस्तापयतीव सूर्यः साधूसाधूंस्त्यापिवातीह वायुरापस्तथा साधूसाधून्पुनन्ति २३ का
श्यप उ॰ एवमस्मिन्वर्त्तते लोक एष नामुत्रैवं वर्त्तते राजपुत्र प्रेत्यैतयोरंतरवान्विशेषो योवै पु
ण्यंचरते यश्च पापं २४ पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चिर्हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः तत्र प्रे
त्य मोदते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखं २५ पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो नित्यं दुःखं
शोकभूयिष्ठमेव तत्रात्मानं शोचति पापकर्मा बह्वीः समाः प्रतपन्नप्रतिष्ठः २५ ॥

कार्यवद्धारदृष्टाः स्यैवात्मनो रुदंतत्वमित्युत्तरयति एवमस्मिन्नित्यादिना एषपर्वंरूपोर्थः अस्मिन्नत्युगात्मनि लोके लोक्यत इति लोकोद
र्शनं तत्र विषये वर्त्तते सिद्धांतोस्ति न तु अमुत्र परलोकविषये एवंदर्शनं वर्त्तते किं तर्हि अमुत्र वर्त्तते यः पापं चरते यश्च पुण्यं एतयोः प्रेत्य मर
णानंतरं विशेषोऽस्ति सचांतरवान् तिरोहितः शास्त्रैकगम्यधर्माधर्मफल इत्यर्थः २४ शास्त्रमेवाह द्वाभ्यां पुण्यस्येति २५ २६ ॥

प्रकृतमनुसरतिमिथइति नैकविधः बहुविधः २७ तंपुरोहितंहत्वाग्रनुपश्चादात्मानंराज्येभिषिंचेत् २८ ३१ इतित्रिसप्ततितमः ७३ योग १

मिथोभेदात्ब्राह्मणक्षत्रियाणांप्रजादुःखंदुःसहंचाविशंति एवंज्ञात्वाकार्यएवेहनित्यंपुरोहितोनै
कविद्योनृपेण २७ तंचैवान्वभिषिंचेततथाधर्मोविधीयते अग्रंहिब्राह्मणःप्रोक्तःसर्वस्यैवेहधर्मतः
२८ पूर्वंहिब्रह्मणःसृष्टिरितिब्रह्मविदोविदुः ज्येष्ठेनाभिजनेनास्यप्राप्तंपूर्वंयदुत्तरं २९ तस्मान्मान्य
श्चपूज्यश्चब्राह्मणःप्रसृताग्रभुक् सर्वंश्रेष्ठंविशिष्टंचनिवेद्यंतस्यधर्मतः ३० अवश्यमेवकर्तव्यंराज्ञा
बलवतापिहि ब्रह्मवर्धयतिक्षत्रंक्षत्रतोब्रह्मवर्धते ३१ एवंराज्ञाविशेषेणपूज्यावैब्राह्मणाःसदा ३२
इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मेषु ७३ भीष्मउ॰ योगक्षेमोहिराष्ट्रस्यराजन्यायत्तउच्यते योग
क्षेमोहिराज्ञोहिसमायत्तोपुरोहिते १ यत्रादृष्टंभयंब्रह्मप्रजानांशमयत्युत दृष्टंचराजाबाहुभ्यां
यद्राज्यंसुखमेधते २ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं मुचुकुंदस्यसंवादंराज्ञोवैश्रवणस्यच
३ मुचुकुंदोविजित्येमांपृथिवींपृथिवीपतिः जिज्ञासमानःस्वबलमुपायादलकाधिपं ४ ततोवै
श्रवणोराजाराक्षसानसृजत्तदा तेबलान्यवमृद्नंस्तमुचुकुंदस्यनैरृताः ५ सहन्यमानेसैन्येस्वेमु
चुकुंदोनराधिपः गर्हयामासविद्वांसंपुरोहितमरिंदम ५ ॥

अदृष्टंअनावृष्ट्यादिजंब्रह्मब्राह्मणं दृष्टंपरचक्रादिजं २ ४ असृजतअतिसृष्टवान्आज्ञापितवानितितियावत् ५ ६ ॥

तस्य सुचन्द्रस्य पंथानं गतिं मार्गं अविंदत ज्ञातवान् ७ ६६ अनिर्दिष्टं स्वयं दत्तं राज्ञानुज्ञातं विदधामि ददामि ६७ नाच्छिंदे न हरामि च त्वा-

ततउग्रंतपस्तप्त्वावसिष्ठोधर्मवित्तमः रक्षांसुपावधीमान्पंथानंचाप्यविंदत ७ ततोवैश्रव
णोराजासुचन्द्रंसमदर्शयत् वक्ष्यमाणेषुसैन्येषुवचनंचेदमब्रवीत् ८ यन्नरेन्द्र बलवंत
स्त्वयापूर्वेराजानःसप्तरोहिताः नैवैवंसमवर्त्ततयथात्वमिहवर्त्तसे ९ तेवल्लपिकृतास्त्वा
स्त्वबलवंतश्चभूमिपाः आगमस्यपथेपासंतेमामीशंसुखदुःखयो ६० यद्यस्तिबाहुवीर्यंतेन
दर्शयित्वमर्हसि किंब्राह्मणबलेनत्वमतिमात्रंप्रवर्त्तसे ६१ सुचन्द्रस्ततःक्रुद्धःप्रत्युवाच
धनेश्वरं न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रांतमिदंवचः ६२ ब्रह्मक्षत्रमिदंसृष्टमेकयोनिस्वयंभुवा
पृथग्बलविधानेनतन्नलोकंपरिपालयत् ६३ तपोमंत्रबलंनित्यंब्राह्मणेषुप्रतिष्ठितं अस्त्रबा
हुबलंनित्यंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ६४ ताभ्यांसंभूयकर्त्तव्यंप्रजानांपरिपालनं तथाचमांप्रवर्त्तं
तंकिंगर्हस्यलकाधिप ६५ ततोब्रवीद्वैश्रवणोराजानंसपुरोहितं नाहंराज्यमनिर्दिष्टंकस्मै =
चिद्दद्याम्युत ६६ नाच्छिंदेचाप्यनिर्दिष्टमितिजानीहिपार्थिव प्रशाधिपृथिवींकृत्स्नांमम ७
नादाखिलामिमां एवमुक्तःप्रत्युवाचसुचन्द्रोमहीपतिः ६७ सुचन्द्रउ० नाहंराज्यंभव
त्वां मदत्तां ७ ६८ ॥ द्दत्तंभोक्तुमिच्छामिपार्थिव बाहुवीर्यार्जितंराज्यमश्नीयामितिका

श्री· शां·रा· टी· ९७

१९ २० चतुःसप्ततितमः ७४ एवंकृतपुरोहितोराजाकथंप्रजाहृद्यापरलोकंजयेदितिपृच्छतिययेति १ तत्रप्रवृद्धिप्रकारमाहदानेति

भीष्मउ· ततोवैश्रवणोराजाविस्मयंपरमंययौ तत्रधर्मेस्थितंदृष्ट्वामुचुकुंदमसंभ्रमं १९ ततोराजामुचुकुंदःसोन्वशासद्वसुंधरां बाहुवीर्यार्जितांसम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः २० एवंयोधर्मविद्राजाब्रह्मपूर्वंप्रवर्तते जयत्यविजितामुर्वीयशश्चमहदश्नुते २१ नित्योदकीब्राह्मणःस्यान्नित्यशस्त्रश्चक्षत्रियः तयोर्हिसर्वमायत्तंयत्किंचिज्जगतीगतं २२ इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मेषुमुचुकुंदोपाख्यानं ७४ युधिष्ठिरउ· ययावृत्त्यामहीपालोविवर्धयतिमानवान् पुण्यांश्चलोकाञ्जयतितन्मेब्रूहिपितामह १ भीष्मउ· दानशीलोभवेद्राजायज्ञशीलश्चभारत उपवासतपःशीलःप्रजानांपालनेरतः २ सर्वाश्चैवप्रजानित्यंराजाधर्मेणपालयन् उत्थानेनप्रदानेनपूजयेच्चापिधार्मिकान् ३ राज्ञाहिपूजितोधर्मस्ततःसर्वत्रपूज्यते यद्यदाचरतेराजातत्प्रजानांस्मरोचते ४ नित्यमुद्यतदंडश्चभवेन्मृत्युरिवारिषु निहन्यात्सर्वतोदस्यून्नकामात्कस्यचित्क्षमेत् ५ यंहिधर्मंचरंतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभारतविंदति यदधीतेयद्ददातियज्जुहोतियदर्चति राजाचतुर्थभाक्तस्यप्रजाधर्मेणपालयन् ७ ॥

२ उत्थानेननित्योद्योगेन ३ ५ परलोकजयप्रकारमाह यंहीति ६ यदधीतेब्राह्मणादिः ७ ॥

विपत्तेदोषमाह यद्राष्ट्रइति अकुशलमितिच्छेदः ८ नृशंसोऽनृतवाक्चयत्कर्मकरोतितस्यकर्मणः सर्वयत्ततोभूयोवापापमाप्नोतीत्य
न्येआङ्निश्चयस्त्वर्द्दमित्यर्थः ९ अशक्तेनराज्ञा उपजीवतःयेनोपजीवतःयेनोपजीविनोवणिजादेःसार्द्धः १० ११ नाहमिति अत्रश

यद्राष्ट्रेकुशलंकिंचिद्राज्ञोव्रतयतःप्रजाः चतुर्थंतस्यपापस्यराजाभारतविंदति ८ अप्याङःसर्वमे
वेतिभूयोर्द्दमितिनिश्चयः कर्मणःपृथिवीपालनृशंसोनृतवागपि ९ तादृशात्किल्बिषाद्राजाशृ
णुयेनप्रमुच्यते प्रत्याहर्तुमशक्यंस्याद्धनंचौरैर्हृतंयदि १० तत्स्वकोशात्प्रदेयंस्यादशक्तेनोपजीवतः
११ सर्ववर्णैःसदारक्ष्यंब्रह्मस्वंब्राह्मणायथा नचस्थेयंविषयेतेनयोपकुर्याद्द्विजातिषु ११ ब्रह्मस्वेरक्ष्य
माणेतुसर्वंभवतिरक्षितं तस्मात्तेषांप्रसादेनेकृतकृत्योभवेन्नृपः पर्जन्यमिवभूतानिमहाद्रुममिवा
द्विजाः नरास्तमुपजीवंतिनृपंसर्वार्थसाधकं १२ नहिकामात्मनाराज्ञासततंकामबुद्धिना नृशं
सेनातिलुब्धेनशक्यंपालयितुंप्रजाः १३ युधिष्ठिर उ॰ नाहंराज्यसुखान्वेषीराज्यमिच्छाम्य
पिक्षणं धर्मार्थंरोचयेद्राज्यंधर्मश्चात्रनविद्यते तदलंममराज्येनयत्रधर्मोनविद्यते वनमेवगमि
ष्यामितस्माद्धर्मचिकीर्षया १४ तत्रमेध्येष्वरण्येषुन्यस्तदंडोजितेंद्रियः धर्ममाराधयिष्यामिमु
निर्मूलफलाशनः १५ भीष्म उ॰ वेदाहंतवयाबुद्धिरानृशंस्यागुणैवसा नचशुद्धानृशंस्येनशक्यंरा
ज्यमुपासितुं १६ ॥

ज्येषुणएपस्यचतुर्थोंशाः पापस्यत्वर्द्धमात्संवालभ्यंतइतिपापाधिक्याद्धर्मोनास्तीत्यर्थः १५ १६ आनृशं
स्यापरउःवेदा साचात्रजयधर्मेषुदस्युवधप्रधानेषुअगुणैव १६ ॥

श्री॰ घृणाकृपा १९ २० आशासिप्राप्स्यसि २१ २४ एतत्दानादिकंधर्ममधर्मंवात्वंतथापितत्कर्त्तृजन्मनैवत्वंजातोसि तथाचश्रेयान्स्वधर्मोविगु
शां॰रा॰ णइतिन्यायेनतत्त्ववत्तंविनागतिर्नास्तीत्यर्थः २५ २६ समंततइतिशिदितोध्यापिसम्यग्वदतिकिमुतत्वंमानुषइत्यर्थः २७ धर्मीधर्मवानएको।

टी॰ अपितत्तातस्वडप्रवृत्तमत्यार्थमतिधार्मिके क्लीवंधर्मघृणायुक्तंनलोकोबहुमन्यते १९ वृत्तिंतवम
१४८ पेतस्वपितस्पैतामहोचितां नैवराजांतथाहृत्तं यथात्वंस्थातुमिच्छसि २० नहिवैक्लव्यसंसृष्टमानृश
स्यमिहास्थितः प्रजापालनसंभूतमामाधर्मफलंह्यसि २१ नह्येतामाशिषंपाडुर्नैवकुंतीत्वयाचत
नश्चैतत्प्रज्ञयातातयथाचरसिमेधया २२ शौर्यंबलंचसत्वंचपितातवसदाब्रवीत् माहात्म्यंचमहो
दार्यंभवतःकुंत्ययाचत २३ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंचोदेमानुषदेवत पुत्रेष्वाशासतेनित्यंपितरो
दैवतानिच २४ दानमध्ययनंयज्ञंप्रजानांपरिपालनं धर्ममेतदधर्मंवाजन्मनैवाभ्यजायथाः का
लेधुरिवयुक्तानांवहतांभारमाहिते सीदतामपिकौंतेयनकीर्तिरवसीदति २५ समंततोविनि।
यतोवहत्यस्खलितोहयः निर्दोषःकर्मवचनात्सिद्धिःकर्मणएवसा २७ नैकान्तविनिपातेनवि
चचारेहकश्चन धर्मीगृहीवाराजावाब्रह्मचारीयथापुनः २८ अल्पंहिसारभूयिष्ठंयत्कर्मोदार
मेवतत् कृतमेवाकृताच्छ्रेयोनपापीयोस्त्यकर्मणः २९ ॥

तविनिपातेनअत्यंताभिनिवेशेनधर्मकश्चिदपिदविचचा १४८
रसूक्ष्मस्याधर्मस्यापरिहार्यत्वादितिभावः २८ अल्पंदुःखंहिंसामयत्वात्तच्छमपिबहुजनसुखावहेतत्वात्सारभूयिष्ठं २९ ॥

ऐश्वर्यं साविद्याद्यधिकारं ३० प्रतिगृह्णीयात् वशीकुर्यात् ३१ ३२ दरिद्रैर्वैधर्म्यतपणात् भयार्दितत्राणं सदानं धर्मस्त्याद्यस्मि

यदाकुलीनोधर्मज्ञःप्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं योगक्षेमस्तदाराजन्कुशलायैवकल्पते ३०
दानेनान्यंबलेजातायद्दस्युभयपीडिताः प्राप्यक्षेमाःप्रतिष्ठंतिधर्मःकोऽभ्यधिकस्ततः ३१
यंहिवैद्याःकुलेनान्यमन्यंसूनृतयागिरा सर्वतःप्रतिगृह्णीयाद्राज्यंप्राप्येहधार्मिकः ३२
युधिष्ठिरउ॰ किंतातपरमंस्वर्ग्यंकाततःप्रीतिरुत्तमा किंततःपरमैश्वर्यंब्रूहिमेयदिपश्यसि
३३ भीष्मउ॰ यस्मिन्भयार्दितःसम्यक्क्षेमंविंदत्यपिक्षणं सस्वर्गजित्तमोऽस्माकंसत्यमेतद्ब्रवी
मिते ३४ त्वमेवप्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणांकुरुसत्तम भवराजाजयस्वर्गंसतोरक्षासतोजहि
३५ अनुत्वांतातजीवंतुसुहृदःसाधुभिःसह पर्जन्यमिवभूतानिस्वादुद्रुममिवद्विजाः ३६ धृ
ष्टंशूरंप्रहर्तारमनृशंसंजितेंद्रियं वत्सलंसंविभक्तारमुपजीवंतितंनराः ३७ इतिश्रीमहाभारते
शांतिपर्वणिराजधर्मेपंचसप्ततितमः ७५ युधिष्ठिरउ॰ स्वकर्मण्यपरेयुक्तास्तथैवान्येविकर्म
णि तेषांविशेषमाचक्ष्वब्राह्मणानांपितामह १ भीष्मउ॰ विद्यालक्षणसंपन्नाःसर्वत्रसमद
र्शिनः एतेब्रह्मसमाराजन्ब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः २ ॥

त्विति ३४ ३७ पंचसप्ततितमः ७५ स्वकर्मणि १ लक्षणानिशमोदमस्तपःशौचमित्यादीनि २ ॥

श्री॰
श्रां॰रा॰
टी॰
४५

३ जन्मकर्मजन्मोचितकर्मतेनविहीनाः ४ बलिंकरदानंविशिष्टविनावेतनंराजसेवां ५ आज्ञायकाः धर्माधिकारिणः देवला

न्यायज्ञः सामसंपन्नाः स्वेष्ठकर्मस्ववस्थिताः एतेदेवसमाराजन्ब्राह्मणांभवंत्युत ३ जन्म
कर्मविहीनायेदर्याब्रह्मबंधवः एतेशूद्रसमाराजन्ब्राह्मणानाभवंत्युत ४ अश्रोत्रियाः सर्व
एवसर्वेचानाहिताग्नयः तान्सर्वान्धार्मिकोराजाबलिंविष्टिंचकारयेत् ५ आज्ञायकादेवा
लकानक्षत्रग्रामयाजकाः एतेब्राह्मणाचांडालामहापथिकपंचमाः ६ ऋत्विक्पुरोहितोम
त्रीदूतोवार्त्तानुकर्षकः एतेक्षत्रसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ७ अश्वारोहागजारोहारथि
नोथपदातयः एतेवैश्यसमाराजन्ब्राह्मणानाभवंत्युत ८ एतेभ्योबलिमादद्याद्धीनकोशोम
हीपतिः ऋतेब्रह्मसमेभ्यश्चदेवकल्पेभ्यएवच ९ अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवैदिकं
ब्राह्मणानांचयेकेचित्तविकर्मस्थाभवंत्युत १० विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन
नियम्याः संविभज्याश्चधर्मानुग्रहकारणात् ११ यस्यस्मविषयेराजन्स्तेनोभवतिवैद्विजः
राज्ञएवापराधंतमन्यंतेतद्विदोजनाः १२ अवृत्यायोभवेत्स्तेनोवेदवित्स्नातकस्तथा राज
न्सराज्ञाभर्त्तव्यइतिवेदविदोविदुः १३ सचेन्नोपनिवर्त्तेतकृतवृत्तिःपरंतप ततोनिर्वासनीयः

वाः वेतनेनदेवपूजाकर्त्तारः महापथिकः समुद्रनौयानेनवाणिज्ञान् यद्वामहापथेसंकग्राहकः ६ १४ षट्सप्ततितमः ७६ ॥

५८ [illegible] ५९ [illegible]

४५

केषां १ २ ३ ४ येनब्राह्मणानामपालनेन ५ ६ ७ ८ अविद्वानितिच्छेदः ९ ९ ११ १२ ॥

युधिष्ठिर उ॰ केषांप्रभवतेराजावित्तस्यभरतर्षभ कयाचवृत्त्यावर्त्तेततन्मेब्रूहिपितामह १ भी
ष्म उ॰ अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवैदिकं ब्राह्मणानांचयेकेचिद्विकर्मस्थाभवंत्युत २
विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन इतिराज्ञांपुरावृत्तमभिजल्पंतिसाधवः ३ यस्यस्म
विषयेराज्ञःस्तेनोभवतिवैद्विजः राज्ञःएवापराधंतंमन्यंतेकिल्बिषंनृप ४ अभिशस्तमिवात्मा
नंमन्यंतेतेनकर्मणा तस्माद्राजर्षयःसर्वेब्राह्मणानन्वपालयन् ५ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं गीतंकैकयराजेनह्रियमाणेनरक्षसा ६ कैकयानामधिपतिंरक्षोजग्राहदारुणं स्वा
ध्यायेनान्वितंराजन्नरण्येसंशितव्रतं ७ राजोवाच नमेस्तेनोजनपदेनकदर्योनमद्यपः नाना
हिताग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ८ नचमेब्राह्मणोविद्वान्नाव्रतीनाप्यसोमपः नानाहिता
ग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ९ नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजंतेविषयेमम नाधीतेनाव्रतीकश्चि
न्मामकांतरमाविशः १० अध्यापयंत्यधीयंतेयजंतेयाजयंतिच ददतिप्रतिगृह्णंतिषट्स्वकर्म
स्ववस्थिताः ११ पूजिताःसंविभक्ताश्चमृदवःसत्यवादिनः ब्राह्मणामेस्वकर्मस्थामामकांतरमावि

श्री· शां·रा· टी· १९·

नयाचंतीति प्रतिग्रहादिजीविकोपायानिवृत्ताः १३ १४ २२ २३ स्वपतिसापंकुर्वंतिसति २३ २४ ॥

नयाचंतिप्रयच्छंतिसत्यधर्मविशारदाः नाध्यापयंत्यधीयंतेयजंतेयाजयंतिच १३ ब्राह्मणान्र
क्षंतिसंग्रामेष्वपलायिनः क्षत्रियामेस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः १४ कृषिगोरक्ष्यवा
णिज्यमुपजीवंत्यमायया अप्रमत्ताःक्रियावंतःसुव्रताःसत्यवादिनः १५ संविभागंदमंशौचंसौ
हृदंचव्यपाश्रिताः ममवैश्याःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः १६ त्रीन्वर्णाननुपजीवंतियथावद
नुसूयकाः ममशूद्राःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः १७ कृपणानाथवृद्धानांदुर्बलातुरयो
षितां संविभक्तास्मिसर्वेषांमामकांतरमाविशः १८ कुलदेशादिधर्माणांप्रथितानांयथावि
धि अव्युच्छेत्तास्मिसर्वेषांमामकांतरमाविशः १९ तपस्विनोमेविषयेपूजिताःपरिपालिताः
संविभक्ताश्चसत्कृत्यमामकांतरमाविशः २० नासंविभज्यभोक्तास्मिनाविशामिपरस्त्रियं स्व
तंत्रोजातुनक्रीडेमामकांतरमाविशः २१ नाब्रह्मचारीभिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचर्यवान् अनृत्वि
जाहुतंनास्तिमामकांतरमाविशः २२ नावजानाम्यहंवैद्यान्नवृद्धान्नतपस्विनः राष्ट्रेस्वपतिजाग
तिमामकांतरमाविशः २३ आत्मविज्ञानसंपन्नस्तपस्वीसर्वधर्मवित् स्वामीसर्वस्यराष्ट्रस्यधीमान्म
मपुरोहितः २४ ॥

१९·

वांछयामिवांछामि २५ २९ अध्यायतान्यर्थसंरक्षातियेषामिति ३१ ३४ षट्सप्ततितमः ७६ व्याख्याताब्राह्मणस्येतिशेषः

दानेनविद्यामभिवांछामिलोकान्सत्येनाथोब्राह्मणानांचगुप्त्या शुश्रूषयाचापिगुरूनुपै
मिनमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः २५ नमेराष्ट्रेविधवाब्रह्मबंधुर्नब्राह्मणःकितवोनोतचोरः अ
याज्ययाजीनचपापकर्मानमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः २६ नमेशस्त्रैरनतिभिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमं
तरं धर्मार्थंयुध्यमानस्यमाममकांतरमाविशः २७ गोब्राह्मणेभ्यायज्ञेभ्योनित्यंस्वस्त्ययनंम
म आशासतेजनाराष्ट्रेमाममकांतरमाविशः २८ राक्षसउ॰ यस्मात्सर्वास्ववस्थासुधर्ममेवा
न्ववेक्षसे तस्मात्त्वंप्राप्नुहिकैकेयगृहंस्वस्तिव्रजाम्यहं २९ येषांगोब्राह्मणारक्ष्याःप्रजारक्ष्याश्च
कैकय नरक्षोभ्योभयंतेषांकुतएवतुपापकात् ३० येषांपुरोगमाविप्रायेषांब्रह्मपरंबलं
प्रतिथिप्रियास्तथापौरास्तेवैस्वर्गजितोनृपाः ३१ भीष्मउ॰ तस्माद्द्विजातीन्रक्षेतते हिरक्षंतिर
क्षिताः आशीरेषांभवेद्राजन्राज्ञांसम्यक्प्रवर्तितां ३२ तस्माद्राज्ञाविशेषेणविकर्मस्थाद्विजातयः
नियम्याःसंविभज्याश्चतदनुग्रहकारणात् ३३ एवंयोवर्ततेराजापौरजानपदेष्विह अनुभूयेहभ
द्राणिप्राप्नोतींद्रसलोकतां ३४ इतिश्रीमहाभारतेराजधर्मेषुकैकेयोपाख्याने ७५ युधिष्ठिरउ॰

राजधर्मेणेतिशस्त्रधारणादिनाहत्निर्जीविका आपदिविकर्मस्थोपिब्राह्मणादिर्नराज्ञःपापायभवतीतिभावः १ ॥ व्याख्याताराज

वर्जयेद्ब्राह्मणः २ ३ केसरिणः अश्वान्पशून्गोजाविमहिषादीन् कृतान्नं पक्वमन्नं ४ ५ अजादीनां विक्रेयेऽस्मादयो देवता एव
विक्रीतास्ततस्तायन्ति यो भवतीत्यर्थः विराट् अन्नमिति श्रावः अन्नविक्रयात्पृथिवीक्रयपापं भवतीति तेषामाशयः पृथिवी वि

भीष्मउ॰ अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्त्तयेत् कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसं
क्षये २ युधिष्ठिरउ॰ कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकान्न हीयते ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण
वर्त्तयन्भरतर्षभ ३ भीष्मउ॰ सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ऋषभान्म
धुमांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ४ सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् एतेषां
विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ५ अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् धे
नुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ६ पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः निमये
त्पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत ७ वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिमं एवं सं
वीत्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कथंचन ८ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः व्यवहारप्र
वृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ९ भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु रुचितो वर्त्तते धर्मो
न बलात्संप्रवर्त्तते १० इत्येवं संप्रवर्त्तन्ते व्यवहाराः पुरातनः ऋषीणामितरेषां च साध्वेव तत्

क्रयात्सर्वदेवानामपि द्रोहो विराजेव विक्रीतस्तेन ततः सर्वयात्रेदादि द्विजो भवतीत्यर्थः ६ पक्वेनामस्य विनिमये पक्वादो दुष्यतीति नत्वाम

प्रजाः वैश्यप्रभृतयः प्रजाः १२ १३ हीनबलो राजा कथमन्यांस्त्रायेतेत्याह द्वाभ्यां दानेनेति १४ १५ यदि ताः स्पर्द्धेरन् तर्हि राजा ब्राह्म
णेनैवाश्रित्य प्रजाः वशीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञोपीति १६ १७ कालविशेषे सर्वेषामपि शस्त्रधारणं युक्तमित्याह उन्मर्यादे इति १८

युधिष्ठिर उ० अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते ब
लं १२ राजा त्राता तु लोकस्य कथं च स्यात्परायणं एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप १३
भीष्म उ० दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः १४
तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः १५ राज्ञोपि क्षीय
माणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणं तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता १६ यदा तु विजयी रा
जा क्षेमं राष्ट्रेभिसंदधेत् तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथंचन १७ उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्यु
भिः संकरे कृते सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर १८ युधिष्ठिर उ० अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्र
दुष्येद्ब्राह्मणं प्रति कस्तस्य ब्रह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणं १९ भीष्म उ० तपसा ब्रह्मच
र्येण शस्त्रेण च बलेन च अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् २० क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्म
णेषु विशेषतः ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवं २१ ॥

ब्राह्मणान् द्विषतः क्षत्रियस्य ब्रह्मैव परायणमिति प्रश्नपूर्वकमाह अथेत्यादिना १९ नियन्तव्यं क्षत्रं ब्राह्मणेनेति शेषः २१ ॥

श्री॰
शां॰रा
टी॰
१५२

२२ सर्वैर्वर्णैर्ब्रह्मक्षत्रयोरभिभवे ब्राह्मणार्थं क्षत्रेणामर्षकमेवेत्याह ब्रह्मेत्यादिना २५ २७ अतीति यज्ञाध्ययनतपोयुक्तानां अन
शनाग्निप्रवेशकारिणामप्येष्तया ब्राह्मणार्थं म्रियमाणा उत्कृष्टान् लोकानाप्नोतीत्यर्थः २८ एवमेव युद्धधर्मेण २९ नोऽस्मा

अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति २२ य
दाच्छिनत्त्ययोश्मानमग्निश्चापोभिमर्षति क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा नश्यन्ति ते त्रयः २३ तस्माद्ब्र
ह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च २४ ब्रह्मवीर्ये
मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः २५ ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्य
क्त्वा जीवितमात्मनः ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च २६ मनस्विनो मन्युमन्तः पु
ण्यलोका भवन्ति ते ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते २७ अतिस्विष्टमधीतानां लोका
न्ति तपस्विनां अनाशकाग्न्योर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिं २८ ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन्
न दुष्यति एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः २९ तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि
जुह्वते ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ३० ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्ता
न्मनुरब्रवीत् यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत दुष्कृतस्य प्रणाशेन तथा शस्त्रह

कमस्तु ३० यथेति तत्तस्तथा ३१ भवतीति धर्माधर्मौ कमात्धर्माधर्मश्च भवतः कारणविशेषात् ३२ ॥ नाशो ३१ भवे

१५२

मैत्राः उत्तंकपराशरादयः क्रूराणि सर्पसत्त्रादीनि धर्म्याः धर्मादनपेताः क्षत्रियाः पापानि परराष्ट्रावमर्दादीनि अधर्मस्य
मत्वेउदाहरणाद्वयमुक्तं इदमेव अहिंसाव्यपमोश्रये अधर्मरूपमपि भवतीति त्रितयं ३३ वर्णदोषे क्षत्रियादिष्ठूत्पथगामिषु सत्सु ३४ दस्यु
दयस्मृतित्रार्थं प्रजापालननिमित्तं लोकेषु मूढेषु वर्णसंकरे ऽन्यान्यदारहरणादोषप्रवृत्ते सति यद्यन्यो ऽक्षत्रियः बलीदस्यून् अभिभवेत्

मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमं धर्म्याः पापानि कुर्वाणा गच्छन्ति परमां गतिं ३३ ब्राह्म
णस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ३४ युधिष्ठिर उ॰ अ
भ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ३५ ब्राह्मणो यदि वा वैवा
भवेन्न वा तस्मात्क्षत्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुर ३७ भीष्म उवाच अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः
प्लवो भवेत् शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ३८ यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखं
अनाथाः परिकाल्यन्ते दस्युभिः परिपीडिताः ३९ तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवं अभीक्ष्
णं कौरव्य कर्त्ता सन्मानमर्हति ४० किं तैर्येऽनडुहो नोह्याः किं धेन्वा वाप्यदुग्धया वंध्यया
भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ४१ ॥

प्रजाश्च दस्युभ्यो रक्षेन्नहिंस्यः राजकार्यं कुर्यान्न वा आद्ये अक्षत्रियोपि मा
न्यः स्यात् अंत्ये सर्वनाश इत्याह त्रिभिः अभ्युत्थित इति ३५ ३७ आद्यमेवमन्तश्च पादत्रे अपार इत्यादिना ३८ ३९ ॥

श्री०
शां० रा०
टी
१५३

५२ ५४ अष्टसप्ततितमः ७८ किमिति स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानांसप्तानांराज्यप्रकृतीनांमध्येस्वामिरूपाप्रकृतिःऋत्विक्पुरोहि
तरूपभेदेनद्विविधातत्राभ्यर्हितत्वात्प्रथमंपुरोहितस्ततःश्रोपित्वाद्राजाचनिरूपितइदानींऋत्विजोनिरूपयतिकिमित्यादिना किंसमुत्थाःकस्मि
न्निमित्तेउदिताःकिमेषांकर्त्तव्यंकर्मेत्यर्थः १ प्रतीति यथायोगशास्त्रैमैत्र्यादिभिश्चित्तप्रसादनाख्यप्रतिकर्मविधीयते एवंराज्ञःशान्तिकपौ

यथाह्यृषभयोर्हस्तीयथावमहिषयोस्तथाः युध्यास्यनर्थःसंघोवापार्थदेवंयथोषवं ५२ एवंवि
प्रेणधीयानोराजायश्चनरक्षिता मेघोनवर्षतेयस्यसर्वंस्यात्तन्निरर्थकाः ५३ नित्यंयत्नस्ततोरक्षे
दसततंश्चनिवर्त्तयेत् सएवराजाकर्त्तव्यस्तेनसर्वमिदंधृतं ५४ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि
राजधर्मेषु ७८ युधिष्ठिरउ० किंसमुत्थाःकिंशीलाऋत्विजःस्युःपितामह कथंविधाश्चरा
जेन्द्रतद्ब्रूहिवदतांवर १ भीष्मउ० प्रतिकर्मपराचारऋत्विजांसविधीयते छन्दःसामादिविद्या
यद्द्विजानांकृतमेवच २ येत्वेकरतयोनित्यंधीराणांप्रियवादिनः परस्परस्यसुहृदःसमता
स्समदर्शिनः अनृशंसाःसत्यवाक्याअक्रूरादाश्रयार्जवः अद्रोहोनभिमानश्चह्रीस्तितिक्षाद
मःशमः ४ ॥

ष्टिकादिकर्मप्रयोगाख्यंप्रतिकर्मऋत्विग्भिःकर्त्तव्यं तत्रपराचारःअत्यन्ताभियोगेनाचरणांऋत्विजां
विधीयते कीदृशानां छंदःऋचःसामः आदिपदार्थःयज्ञःकृतंमीमांसानानिविज्ञायस्थितानामितिशेषः २ एवंकिंसमुत्थाइत्यस्यो
त्तरमुक्त्वाकिंशीलाइत्यस्योत्तरमाह येत्विति ३ कथंविधाइत्यस्याहत्रिभिः अनृशंसाइति ४ ॥ १५

त्रिभिः क्षान्त्यन्नवेशैः गुणैर्निर्दोषैः ५ महर्त्विजो ब्रह्मादयः उपर्त्विजो ब्राह्मणाच्छंस्यादयस्ते यथार्हतः यथायोग्यं मान्याः धनादिना ऽऽ
राधनीयाः ६ ऋत्विक्प्रसंगान्नदानार्थी दक्षिणां विचारयति यदिदमिति नक्कचित् अवतिष्ठते अवस्थां प्राप्नोति अल्पेप्यपक्केदनि
मित्ते सर्वस्वदक्षिणाविधानात्तन्नरकान्तकाललोपप्राप्तेः ७ ततश्चनेदं शास्त्रं प्रतियन्नेयनविभागाभिप्रायं अपितु आपत्कल्पाभिप्रायं दा

धीमान्सत्यव्रतीदान्तोभूतानामविहिंसकः अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ५
अहिंसकोज्ञाननृप्तः सब्रह्मासनमर्हति एतेमहर्त्विजस्तात सर्वेमान्यायथार्हतः ६ तृप्यि
न्ति च• यदिदं देववचने दक्षिणा हि विधीयते इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ७ नेदं प्र
तियन्तं शास्त्रमापद्धर्मान्तु शास्त्रतः आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ८ अश्रद्धावताच
यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किं श्रद्धा करिष्यति ९ भीष्मउ• नैव
दानापरिभवाद्यश्रात्कोनान्नमायया कश्चिन्महत्त्वमाप्नोति मातेभूद्बुद्धिरीदृशी १० यत्तागोदक्षि
णास्ताते वेदानां परिवृंहणं नयज्ञादक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ११ ॥

दशशतदक्षिणादानासमर्थस्य सर्वस्वदानं विधेयं अन्यथा दरिद्रस्य यागापवर्गघटेतेत्यर्थः ८ ननु यावतीर्गावस्तावन्तिवासांसि च हत्वा
दद्यादिति दरिद्रस्य तत्कल्पोप्यस्तीति चेन्नेत्याह मिथ्येति गोः स्थाने चरुमात्रदानं मिथ्याचारस्तदुपेतो यज्ञः अश्रद्धयापिन सम्पूर्यते त
त्यर्थः ९ सर्वस्वदानशास्त्रं दरिद्रपरं कुर्वन्तो वेदाबज्ञाशान्यपचभवन्तीति नेदं शास्त्रतात्पर्यमित्याह नेति महत्पदं १० ११ ॥

श्री· या·वा· टी· १५४

पूर्णपात्रेणेति यथासक्तप्रस्थस्यदानं अश्वमेधादप्यधिकं तदहदरिद्रस्य पूर्णपात्रं द्वादशशतसममित्यर्थः १२ सोमविक्रयादिनाप्या
र्यप्रमाण्ययष्टव्यमित्याहद्वाभ्यां सोमइति इष्टायज्ञादिति मित्तं विनाहत्तिर्वर्त्तनं नइष्यते १३ तेन सोमविक्रयलब्धेनयत्नेनक्रीतो
योयज्ञः सोमस्तेनयज्ञः प्रतायते १४ न्यायहतः शाठ्यादिरहितः १५ शरीरेति देहधारणमात्रं आस्थायप्रहतानां ब्राह्मणा

शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितान्नसमा भवेत् अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि १२
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते
१३ तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते इत्येवं धर्मतो ख्यातमृषिभिर्धर्मचारिभिः १४ पुमा
न्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः १५ शरीर
वृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः नातिसम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनां १६ तपो
यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु १७ अहिंसा
सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणं १८ अप्रामाण्यं च
वेदानां शास्त्राणां चाभिलंघनं अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः १९ ॥

नां प्रणीतानि प्रणीतानि सम्यग्यज्ञादीनि तानि सम्यक् हिंसामयत्वान्न शुभं तत् १६ किं तर्हि शुभमत आह तप इति १७ अहिंसा
ति तपः अध्ययनं तदर्थानुसंधानं च घृणा दया त्रपा वा १८ १९ ॥

कर्माण्यपिज्ञानपराण्येवेत्याहनिबोधेति दशहोतॄणां चित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यमित्यादीनांमंत्राणां चित्तिःसंधानंजीवब्रह्मणोरेकी
करणंसाधनंयोगःतत्स्थानेस्रुक् होतव्यंद्रव्यंपरात्मनिप्रविलापनीयंचित्तंतत्स्थानेआज्यमितियज्ज्ञानेनदेवात्पूतंपवित्रंतत्केवा
लोयतइत्यर्थः २७ जिह्मंशाठ्यमार्जवंप्रवक्रत्वं २८ नवसप्ततितमः ७९ एवंस्वामिनःपदंविविच्यअमात्यसंपदंविविनक्तियदपीत्या

निबोधदशहोतॄणांविधानंपार्थयादृशं चित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यंचपवित्रंज्ञानमुत्तमं २७
सर्वंजिह्मंमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणःपदं एतावान्ज्ञानविषयःकिंप्रलापःकरिष्यति २८ इतिश्री
महाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेषु ७९ युधिष्ठिरउ० यदप्यल्पतरंकर्मतदप्येकेनदुष्करं पुरु
षेणासहायेनकिमुराज्ञापितामह १ किंशीलःकिंसमाचारोराज्ञोथसचिवोभवेत् कीदृशे
विश्वसेद्राजाकीदृशेनचविश्वसेत् २ भीष्मउ० चत्वारिधानिमित्राणिराज्ञाराजन्भवंत्युत स
हार्थोभजमानश्चसहजःकृत्रिमस्तथा ३ ॥

दिना १ यत्तावद्राज्यमप्येकाकिनाकर्तुमशक्यमतऋत्विजामिवसचिवानामपिपरीक्षावश्यंकर्तव्येत्यर्थः २ उत्तरमाहचत्वारिधानीति
सहार्थःअयंशत्रुरुभाभ्यामुन्मूलनीयःअस्यराज्यमुभाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिपणपूर्वंकृतः भजमानःपितृपैतामहक्रमागतः स
हजमातृष्वस्रीयादिःकृत्रिमोधनादिनाआवर्जितः ३ ॥

श्री॰
शां॰रा॰
टी॰
१५५

नैकस्येतिपक्षपातशून्यः नद्वयोरित्युभयवेतनत्वेनकपटकारी यः अप्रार्थितोपिधर्मपक्षपातीभवति तस्यउदासीनत्वेनद्वयोध
र्मस्थः सन्तंआश्रयेदित्यर्थः ४ अर्थीधर्मोपेतत्वात्स्वयमपिसोर्थस्त्याज्यइत्याशंक्याहधर्मेति केवलेनधर्मेणाजिगीषवोनसिध्यन्ती॰
त्यर्थः ५ मध्यमोभजमानसहजो अपरोसहार्थकृत्रिमो आद्यः फलप्राप्तिकालेबलवांश्चेत्सर्वमपिजिहीर्षतीतिशंक्यएव कृ

धर्मात्मापंचमश्चापिमित्रंनैकस्यनद्वयोः यतोधर्मस्ततोवास्याद्धर्मस्योवाततोभवेत् ४ यस्त
स्यार्थोनरोचेतनतंतस्यप्रकाशयेत् धर्माधर्मेणराजानश्चरंतिविजिगीषवः ५ चतुर्णांमा
ध्यमोश्रेष्ठोनित्यंशंक्यौतथापरौ सर्वेनित्यंशंकितव्याः प्रत्यक्षंकार्यमात्मनः ६ नहिराज्ञा
प्रमादोवैकर्त्तव्योमित्ररक्षणे प्रमादिनंहिराजानंलोकाःपरिभवंत्युत ७ असाधुःसाधु
तामेतिसाधुर्भवतिदारुणः अरिश्चमित्रंभवतिमित्रंचापिप्रदुष्यति ८ अनित्यचित्तःपुरु
षस्तस्मिन्कोजातुविश्वसेत् तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतत्समाचरेत् ९ ॥

त्रिमोविशेषधनलाभात्परकीयोभविष्यतीतिसोपिशंक्यएव सर्वेषंचापि प्रत्यक्षंकार्यंउद्दिश्यमंत्रितमपिदुष्टामात्यनिग्रहादिकं
कार्यंपंचानामपिसमक्षंनकुर्यादित्यर्थः ६ नहीतिकुमित्रंसर्वथाहंतव्यमेवेत्यर्थः ७ यस्मात्गुणाचलचित्तत्वाद्विपर्यासोमित्रादी १५५
नांदृश्यतेतस्मात्क्वचिदपिविश्वासमकृत्वाकोशदुर्गादिरक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्याद्राजेत्याहद्वाभ्यांअसाधुरिति ८ ९

अत्यन्तं विश्वासाविश्वासावपि विरुद्धावित्याह त्रिभिः एकान्तेनेति १० १२ अविश्वासस्य स्थानान्याह द्वयमिति मयि मृतेऽयं राजा भविष्यती
ति यं मन्येत प्रतिवेशी भ्राता वा पुत्रो वा स्यात् तस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः १२ अमित्रस्य लक्षणान्तरमाह यस्येति द्वाभ्यां यथा महान् तडाग
सेतु समीपे यस्य देवं स चेत्सेतुं रक्षति तर्हि तत्तीर्थानि देवत्राणि समोदकानि सम्यक् फलन्ति स चेत्सेतुं भिनत्ति तदाति जलप्रवाहात्ते

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना च विशिष्यते १०
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ११
तस्माद्विश्वसितव्यं च शंकितव्यं च केषुचित् एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्या चैव सनातनी १२ यं
मन्येत ममाभावादिममर्थागमं स्पृशेत् नित्यं तस्माच्छंकितव्यममित्रं तद्विदुर्बुधाः १३ य
स्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः १४ तथैवा
त्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् १५ ॥

त्राणामुपघातो भवति एवं महति शत्रौ सीमान्तपालः सम्यक् सीमां पालयति तदा परराष्ट्रादन्नमपणागमेन स्वराष्ट्रस्य वैभा
क भवति स चेत्सीमां भिनत्ति तदा स्वराज्यं विपक्षप्रवेशान्नश्यति तत्र यस्मात्सीमान्तपालादयं सम्भावितः सशत्रुरिति तेनेयं यदयी
नो शत्रुप्रकोपाप्रकोपो सीमान्तपालोप्यविश्वसनीय इत्यर्थः अन्तरार्थः स्पष्टः १४ १५ ॥

श्री।
मु।रा।
टी।
१५६

मित्रलक्षणमाहयस्येति हृष्यानन्दयोतत्परतदुक्तमितिच पाठान्तरे इदमेवामित्रलक्षणं अदीनेतिच्छेदः १६ यत्नमित्रा
कर्त ७ १८ २३ सइति तत्रार्थप्रकृतिर्धर्मः प्रकृतिरर्थधर्मप्रकृतिश्चेतित्रेधाप्रकृतिस्ता तत्राद्या कृषिर्वाणिज्यं योऽदुर्गसेतुः

यस्य हृष्यानन्दयोतत्तयेदीनतरो भवेत् एतदुत्तममित्रस्यतिमित्रमितिचवदन्ते १६ यन्मये
तत्समाभावादस्याभावो भवेदिति तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा १७ तं शक्त्या
वर्धमानश्च सर्वतः परिरक्षयेत् नित्यं वित्ताद्धारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु १८ वित्ताद्धीनं विना
नीयादुत्तमं मित्रलक्षणं येतस्य तत्त्वमिच्छतितेन तस्य रिपवः स्मृताः १९ व्यसनान्नित्यभी
तो यः समस्यायोनइच्छति यत्नादेवं विधं मित्रं तदात्मसममुच्यते २० रूपवान्स्वरोपेत
स्त्रिति त्वरनस्पृयकः कुलीनः कुलसंपन्नः सत्यसान्त्वपरो नरः २१ मेधावी स्मृतिमान्द
क्षः प्रकृत्या चानृशंस्यवान् यो मानितोमानितो वा न च दुष्येत कदाचन २२ ऋत्विग्वाय
दि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः गृहे वसेदमात्यस्ते मम स्यात्परमपूजितः २३ सतेविद्या
त्परे मन्त्रप्रकृतिं चार्थधर्मयोः विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा २४ ॥ कुंजरबंधनं स्वन्याक
रकवादानं शून्यानां च निवेशने अष्टौ संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिरिति संधानं अर्थप्राप्तिः तथा दुर्गाश्रयतो बलाश्रयतो

धर्माय त्वष्टभूपतिः पुरा याचे यद्देवत्तः सप्तप्रकृतयस्त्रिमा इति
तत्र ५५९ धर्माय तोयधर्मप्रकृतिः अन्ये अर्थधर्मप्रकृतय इति वि
वेकः २४

एकार्थेएकास्मिन्प्रयोजनेएकएवाप्यतः कार्यः चावैस्त्वतन्नुगादोषान्संकलयेत्ततएकार्थेद्वावप्यन्ततोकार्यावित्याह एकार्थे
इति २५ समयेनीतिमर्यादायां २६ प्रत्यनंतरः प्रतिनिधिः प्रधानशक्तियावत् २७ प्रतिपत्तिविशारदः कार्याकार्यविवेककुशलः

नैवैकेनान्वयः कार्यो न समक्षे परस्परं एकार्थेष्वेवभूतानां भेदो भवति सर्वदा २५ कीर्तिप्रधाना
यस्तस्मायश्चस्यात्समयेस्थितः समर्थान्पश्चनद्वेष्टि नानर्थान्कुरुते वचः २६ यो न कामाद्
याल्लोभात्क्रोधाद्वाधर्ममुत्सृजेत् दत्तः पर्याप्तवचनः सतेस्यात्प्रत्यनंतरः २७ कुलीनः शील
संपन्नस्तितिक्षुरविकत्थनः शूरश्चार्यश्चविद्वांश्चप्रतिपत्तिविशारदः २८ एतेह्यमात्याः कर्तव्या
सर्वकर्मस्ववस्थिताः पूजिताः संविभक्ताश्चसुसहायाः स्वनुष्ठिताः २९ कृत्स्नमेतेविनिक्षि
प्ताः प्रतिरूपेषुकर्मसु युक्तामहत्सुकार्येषुश्रेयोस्युत्थापयंत्युत ३० एतेकर्माणिकुर्वंतिस्पर्द्ध
मानामिथः सदा अनुतिष्ठंतिचैवार्थमाचक्षाणाः परस्परं ३१ ज्ञातिभ्यश्चैवबुध्येथामृत्योरिव
भयंसदा उपराजेवराजर्द्धिंज्ञातिर्नसहतेसदा ३२ ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्यह्रीमतः सत्यवादि
नः नान्योज्ञातेर्महाराजविनाशमभिनंदति ३३ अज्ञातिनोपिनसुखानावज्ञेयास्ततः परं अज्ञा
तिमंतंपुरुषंपरेचाभिभवंत्युत ३४ ॥ २८ स्वनुष्ठिताः सुष्ठुअनुष्ठितंकर्तव्यंयेषांते २९ कृत्स्नंअप्रतिकुंचकंयथा
स्यात्तथानिक्षिप्ताः अधिकृताः प्रतिरूपेषुकर्मसुआर्यव्ययसंकलनादिषु कार्येषुपराभिभवादिषु ३० ३१ उपराजासमीपवर्त्तीसामं

श्री॰ निकृतस्यनान्यःपरायणं कथंचनकथमपिनसहतेइत्यन्वयः ३५ बांधवैःसंबंधिभिर्निकृतेकस्मिंश्चित्पुरुषेतज्ज्ञातिःकात्स्न्या
शां॰ रा॰ आत्मानमेवनिकृतंजानातितेषुज्ञातिषु यथोक्तं परस्परविरोधेहिवयंपंचचतेशतं अन्यैःसहविरोधेतुवयंपंचोत्तरंशतमिति
टी॰
१५० निकृतस्यनरेंद्रस्यज्ञातिभिर्भवपरायणं नान्यैर्निकारंसहतेज्ञातिर्ज्ञातेःकथंचन ३५ आत्मा
नमेवजानातिनिकृतंबांधवैरपि तेषुसंतिगुणाश्चैवनैर्गुण्यंचैवलक्ष्यते ३६ नाज्ञातिरनुगृ
ह्णातिनचाज्ञातिर्नमस्यति उभयंज्ञातिवर्गेषुदृश्यतेसाध्वसाधुच ३७ संमानयेत्पूजयेच्च
वाचानित्यंचकर्मणा कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रियंकिंचिदाचरेत् ३८ विश्वस्तवदविश्वस्तस्ते
षुवर्तेतसर्वदा नहिदोषोगुणोवेतिनिरूप्यस्तेषुदृश्यते ३९ अस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्या
प्रमादिनः अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रीभवंत्यपि ४० यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबंधिमं
डले मित्रेष्वमित्रमध्यस्थेचिरंयशसितिष्ठति ४१ इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मेषु ८०
युधिष्ठिरउ॰ एवमग्राह्यकेतस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले मित्रेष्वमित्रेष्वपिचकथंभावोवि
भाव्यते १ ॥

३६ ४१ अध्यायः ८० एवं अग्राह्यकेवशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यंस्पर्धमानयोरेकस्मादेवेतरस्यकोपोत्पत्तेरवश्यंअमित्रतांयाति। १५०
अतःसर्वेषांभावःचित्तंकथंविभाव्यतेवशीक्रियतेइतिप्रश्नः १ ॥

२ ४ दास्यमैवार्द्धमिति अर्जितस्यार्द्धं ज्ञातिभ्यो देयं न दुरुक्तानि च तत्त्वानीत्येवं ज्ञातिदास्यं ५ वाशब्द इवार्थः वाचा दुरुक्तं
आहुकस्तेहात्मनो मां देहीति अक्रूरदुरुक्तं अक्रूरस्ते हात्मनो मां देहीत्याहुकदुरुक्तं ६ असहायः आहुकाक्रूरयोः सात्वतः
तिशेषः ७ ८ नेयस्य पत्तेनस्युः सनस्यात्तनस्यैदेव यस्य पत्तेतेस्युः तत्कुलं कृत्स्नमेव वृष्णिपक्षार्थं लभते ईदृशा अपि मम साहाय्यं न

भीष्म उ॰ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च २ वा
सुदेव उ॰ नासुहृत्परमं मंत्रं नारदार्हति वेदितुं अपंडितो वापि सुहृत्पंडितो वाप्यनात्मवान्
३ स ते सौहृदमास्थाय किंचिद्वक्ष्यामि नारद कृत्स्नां बुद्धिं बलं प्रेक्ष्य पृच्छे त्रिदिवंगम ४ दास्य
मैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां न करोम्यहं अर्द्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ५ अरणी
मग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ६ बलं संकर्ष
णे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोस्मि नारद ७ अन्ये हि सुमहा
भागा बलवंतो दुरुत्सहाः नित्योत्थानेन संपन्ना नारदांधकवृष्णयः ८ यस्य न स्युर्न च सः
स्याद्यस्य स्युः कृत्स्नमेव तत् द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं च न ९ स्यातां यस्याहु
कुर्वंतीतिभावः ९ द्वाभ्यां आहुकाक्रूराभ्यां निवारितः निरस्तः सन् काक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः यस्य चापि न तौ स्यातां किंनु दुःखतरं ततः ९ ॥
पकतरं न वृणोमि इतरस्य कोपो मा भूदिति द्वयोर्मध्ये विषयोरिव युध्यतोर्वा रणो मध्यस्थस्य मम महद्दुःखं तथा द्वयोः सुहृदोस्याद्योपी त्याहस्यातामिति ९ ॥

द्वयोः कितवयोर्द्यूतकारिणोरेकामातेव ११ १२ अन्यतः बाह्याः आपदः स्वकृताः ज्ञातिकृताः अंतरा आपदः १३ एतेसंकर्षणादयः तदन्व
याः अक्रूरान्वयाः तत्रहेतुः अर्थेतितत्त्वेह प्रभवाः इयंतव आपदितिसार्द्धैः १४ स्वकर्मजेत्युक्तंतद्विवृणोति आत्मनेतिसार्द्धेन अन्यत्र आह

सोऽहं कितव मातेव द्वयोरपि महामते एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयं ११ ममैवं क्लि
श्यमानस्य नारदोभयतः सदा वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा १२ नारद उ॰ आ
पदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ह प्रादुर्भवंति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः १३ सेय
माभ्यंतरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वयाः अर्थहेतोर्हि
कामाद्वा वाचा बीभत्सयापि वा १४ आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं कृतमूलमि
दानीं तज्ज्ञातिशब्दसहायवत् १५ न शक्यं पुनरादातुं वांतमन्नमिव त्वया बभ्रूग्रसेनयो रा
ज्यं नाप्तुं शक्यं कथंचन ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः १६ तच्चेत्सिध्येत्प्र
यत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करं महाक्षयं व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् १७ अनायसेन
शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च १८ केनतनपेश्वर्यंकृतमूलंय

तोज्ञातिनादनुच्छेदनीयंहेसहायवत् १५ अतएवपुनरादातुंनशक्यमित्याह नेति तत्रहेतुःज्ञातीति त्वयेतिस्वदत्तादत्तापहारोनोचितः
विषवृक्षोऽपिसंवर्ध्यस्वयंछेत्तुमसांप्रतमितिन्यायादित्यर्थः १६ तच्चराज्यस्यपुनरादानंच १७ जिह्वामुद्धरतेषांमूकीभावंसंपादयेनक

॥ शांतिपर्व ॥ ५८

१९ परिमार्जनदोषापनयं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यं अनुमार्जनं प्रीतिगुणाधानं यथार्हपूजनादित्यर्थः २० हृदयं कृन्तति
वासुदेव उ॰ अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथं येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्या
नुमृज्य च १९ नारद उ॰ शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवैः यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेत
दनायसं २० ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि
च २१ नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् महतीं धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरसा वह २२ स
र्व एव गुरुं भारमनड्वान्वहते समे दुर्गे प्रतीतः सुगवो भारं वहति दुर्वहं २३ भेदाद्विनाशः संघानां
संघमुख्योसि केशव यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु २४ नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्य
त्रेन्द्रियनिग्रहात् नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेवतिष्ठते २५ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं ॥ ८१ ॥ ॥ ८१ ॥
सदा ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु २६ आयत्यां च तदात्वे च न तेस्त्यविदितं प्रभो
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा २७ यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः त्वय्या
सक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये २८ उपासते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव त्वं गुरुः सर्व
भूतानां जानीषे त्वं गतागतं त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते यादवाः सुखं २९ इति श्रीमहाभारते शा
श्वयं मनांसि कुसंकल्पजालानि २१ अनात्मा अजितचित्तः उरसा अंगीकृत्य तमधावहस्वेत्यर्थः २२ २९ न्तिपर्वणि राजधर्मे वासुदे

वनारदसंवादः

एकाशीतितमः

एवममात्यान्मित्रान्नदानतितिक्षार्जवमार्दवपूजाभिर्मानयेदित्युक्तं कोशाहृद्धिकरं जनं तेभ्योप्यधिकं तैर्मानयेद्द्वितीयेनेत्याह एषेति १
६ प्रवृत्त्यर्थी अमात्यदोषदर्शने राजानं प्रवर्त्तयितुकामः ७ ८ परिपतन् राजयुक्तानां राज्ञा तेषु तेषु कार्येषु युक्तानां दुष्कृतं त्वामिद्भ्या

भीष्मउ॰ एषाप्रथमतोवृत्तिर्द्वितीयांशृणुभारत यःकश्चिज्जनयेदर्थंराज्ञारक्ष्यःसमानवः
१ ह्रियमाणममात्येनभृतोवाप्यभृतः योराजकोशंनश्यंतमाचक्षीतयुधिष्ठिर २ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्यश्चामात्यतोभवेत् अमात्याह्यपहर्त्तारोभूयिष्ठंघ्नंतिभारत राजकोशस्यगोप्तारं
राजकोशविलोपकाः समेत्यसर्वेबाधंतेसविनश्यत्यरक्षितः ४ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं मुनिःकालकवृक्षीयःकौशल्यंयदुवाचह ५ कोशलानामाधिपत्यंसंप्राप्तेक्षेमदर्शिनि मुनिःकालकवृक्षीयआजगामेतिनःश्रुतं ६ सकाकंपंजरेबध्वाविषयंक्षेमदर्शिनः
सर्वंपर्यचरद्युक्तःप्रवृत्त्यर्थीपुनःपुनः ७ अधीध्वंवायसींविद्यांशंसंतिममवायसाः अनागतमतीतंचयच्चसंप्रतिवर्त्तते ८ इतिराष्ट्रेपरिपतन्बहुभिःपुरुषैःसह सर्वेषांराजयुक्तानांदुष्कृतंपरिदृष्टवान् ९ सबुद्ध्वातस्यराष्ट्रस्यव्यवसायंहिसर्वशः राजयुक्तापचारांश्चसर्वान्बुद्ध्वाततस्ततः १० ततःसकाकमादायराजानंद्रष्टुमागमत् सर्वज्ञोस्मीतिवचनंब्रुवाणःसंशितव्रतः ११ ॥ ५५

पहारद्रूपंपापं ९ राजयुक्तैर्यजनस्यापहारान् १० ११ ॥

राजानमागम्यतत्समस्तमेवामात्यंप्राहअयंउत्रस्यानेनत्वयाऽद्ययनचौर्यंकृतमिति १२ अनुगम्यतांआलोच्यतां १३ १४ अस्यस्तेनः
तमनादृत्येत्यर्थः १५ १६ आगतोहंत्वयाऽनुज्ञातःसन्नत्वद्धितंब्रूयामितिसार्द्धं १७ अर्थाक्रियइतियोब्रूयात्तस्यमित्रस्यतथाभू

सस्मकोशात्समागम्यराजामात्यमलंकृतं प्राह्काकस्यवचनादमुत्रेदंत्वयाहृतं १२ असौ
वासौचजानीतेराजकोशस्त्वयाहृतः एवमाख्यातिकाकोयंतच्छीघ्रमनुगम्यतां १३ तथा
न्यानयित्वाप्राहराजकोषहरोस्तदा नचास्यवचनंकिंचिदनृतंश्रूयतेक्वचित् १४ तेनविप्रस्य
ताःसर्वेराजयुक्ताःकुतूहल तमस्याभिप्रश्नस्यानिशिकाकमवेषयन् १५ वायसंतंविनिर्भि
न्नंदृष्ट्वाबाणेनपंजरे पूर्वोक्तोब्राह्मणोवाक्यंतेमदर्शिनमब्रवीत् १६ राजंस्त्वामभयंयाचे
प्रभुप्राणार्थनेस्मिं अनुज्ञातस्त्वयाब्रूयांवचनंभवतोहितं मित्रार्थमभिसंतप्तोभक्त्यासमवीतम
नागतः १७ अयंतवार्थोक्रियतेयोब्रूयाद्दत्तमान्वितः संबोधयितुमित्रंसदृशमिवसारथिः
१८ अतिमन्युप्रसक्तोहिप्रसह्यहितकारणात् तथाविधस्यसुहृदातत्तत्सर्वंविजानता पेक्ष
र्थमिच्छामितंपश्चद्दोषाबभूषता १९ तंराजाप्रत्युवाचेदंयत्किंचिन्मांभवान्वदेत् कस्माद
दन्नत्मेयमाकांक्षन्नात्मनोहितं २० ब्राह्मणप्रतिजानेतेप्रब्रूहियदिहेच्छसि करिष्यामिहितं

ततद्वचनंत्वयातंतव्यमितिद्वयोःसंबंधः नतुनःकाकवन्नाहंशोभिमित्रमनवहितंतत्पापैर्वर्जनीयमितिभावःसार्द्धश्लोकद्वयं १८ २१

श्री॰ शां॰ रा॰ टी॰ ३९

पापान् अपापांश्च शत्रून्ज्ञात्वा शत्रून् वमयं च ज्ञात्वा २२ अगतीकागतिः स्वहन्तित्वात् स्वहन्तिनीचसेवनं २३ २४ तेभ्यः राज
कीयमित्रेभ्योऽमित्रेभ्यो राजश्च भयमस्तीत्यर्थः २५ प्रमादात् शत्रुयक्तनात् स्ववलेत् सर्वोपकारं विस्मृत्य द्विषन् २७ नाहमस्मी

मुनिरुवाच ज्ञात्वा नयान् योऽश्वापि शत्रून्तस्तेभयानि च भक्त्याहृतिं समाख्यातं भवतो
तिकमाया मेऽस्रागेवोक्तसद्दोषाय मा चार्यैर्नृपसेविना अगतीकागतिर्ह्येषा पापा राज्ञोप
सेविना २३ आशीविषैश्च तस्याहुः संगतं यस्य राजभिः बहुमित्राश्च राजानो बहुमित्राश्च
थैव च २४ तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपजीविनां तथैषां राजतो राजन् मुहूर्तादेव भीर्भ
वेत् २५ नैकान्तेनाप्रमादो हि शक्यः कर्तुं महीपतौ न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भूतिमि
च्छता २६ प्रमादाद्धि स्खलितेनास्ति जीवितं अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः
२७ आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरं यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः २८
दुर्व्याहृताच्छङ्कमानो दुःस्थितात् दुरधिष्ठितात् दुरासितात् दुर्व्रजितादिङ्गिताद्दङ्गचेष्टिता
त् २९ देवतेव हि सर्वार्थान् कुर्याद्राजा प्रसादितः वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ३०
इति राजन् यमः प्राह वर्तते च तथैव तत् अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ३१ ॥

तिमत्वा जीवनाशां त्यक्त्वेत्यर्थः २८ २९ ३० अहमिति पाठे भूयांसं वैश्वर्यं चतं करिष्यामि ३१ ॥

तत्रहारमादद्ददातीति बुद्धिदानेप्यनिष्टमाहवायसस्त्विति ननुइतिवितर्केतत्रशङ्कोयथार्थे यथामेवायसःकार्याभिसंहितःका
र्यकारीतथाहमप्यस्मीतिशेषः नहिदेवचमांत्वदमात्यामारयिष्यंतीतिवितर्कयेइतिभावः ३२ ३३ आदानपराःकोशलोभारः
भूतानांप्रजानांमेमयितादृशैः अभिसंहितंअभिसंधिवैरंकृतंमदीयकाकहननादितिभावः ३४ आंतरैःहृदादिभिः अभिसंधाय

ददात्यस्मद्विधोमात्योबुद्धिसाहाय्यमापदि वायसस्त्वेषमेराजन्ननुकार्याभिसंहितः ३२
नचमेत्रभवान्राज्ञीनचैतेषांभवान्प्रियः हिताहितंत्वबुध्वायथामापरोन्नमतिर्भवेः ३३ यो
त्वादानपराएववसंतिभवतोगृहे प्रभूतिकामाभूतानांतादृशैर्मेभिसंहितं ३४ येवाभवद्वि
नाशेनराज्यमिच्छंत्यनंतरं आंतरैरभिसंधायराजन्सिध्यंतिचान्यथा ३५ तेषामहंभयाद्रा
जन्नागमिष्याम्यन्यमाश्रमं तेर्हिमेसंधितोबाणःकाकेनिपतितःप्रभो ३६ स्वस्थकामेरका
मस्यागमितोयमसादनं दृष्टेष्वेतन्मयाराजंस्तपोदीर्घेणचक्षुषा ३७ बहुनक्रझषग्राहां
तिमिंगिलगणायुतां काकेनवालिशेनेमांयामतार्षंमहानदीं ३८ ॥

अन्नादीविषयुक्तेमव्यमितिस्तेनहृत्वा तेषामभीप्सितोभवद्विनाशःसिध्यतिचअन्यथानसिध्यतिचआशुःशेषेसतीतिभावः ३५
तेषांत्वद्वैरिणांकाकमिवमामपिमारयिष्यंतीतिध्वनिः ३६ ३७ इमांराजनीतिनदींसजातीयविजातीयदुर्बलग्रासिभिःनक्रादिभि
स्तैरथिकारिकृतदुष्टैर्व्याप्तांकाकेनवालिशेनस्वस्वार्थसंपादयतासहायेनाहमतार्षंतीर्णवानस्मिविकृद्धलदनायातन्मरणान्मुक्तोस्मी

श्री॰
शां॰रा॰
टी॰
५१

स्यात्त्विति सर्वनघापद्वोपमानं ४९ अग्निनादीपेन ५ गहनं कपटं ग्रंथकारमिवतमोन्वितं धर्माधर्मदर्शनम्मूत्वं ५१ ५२ यथा वक्ष्यावर्त्ता
यां सीतायां प्लवोतारणोपायः निमज्जति तथा तव राजनीतौ प्लवो मादृशोपि निमज्जति ५४ सद्धितिमार्द्धः ५५ तीर्थजलावतरणमार्गः क

स्यात्त्वरामकंटकवंती सिंहव्याघ्रसमाकुलं दुर्गमदंडश्चासहंगाटहैमवतीमिव ४९ अग्नि
नाताम संदुर्गैर्नोभिराप्यवरामपते राजदुर्गावतरणैर्नोपायैर्पंडितादिदुः ५० गहनं भवतो राज्य
मंधकारं तमोन्वितं नेहविश्वसितं शक्यं भवतापि कृतोमया ५१ अतो नाथ शुभावासमलस्य
दसतीरह वर्योशिवाय लहूकते दुःख तेनच संशयः ५२ न्यायतो दुःखतोयानः स्वकृते मकश्चन
नेह युक्तं स्थिरं स्थातं जवनेनेवाभ्रजेद्बुधः ५३ सीतानामनदी राजन्प्लवोयस्यां निमज्जति तथो
पमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनी ५४ मधुप्रतापादिह भवान्भाजनं विषसंयुतं अशत्ताभिवे
भावावर्त्तेन मत्तामिव ५५ आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमसि पार्थिव ५५ दुर्गतीर्थाबृहत्कू
लाकारीरावेत्रसंयुता नदी मधुपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ५६ श्वगृध्रगोमायुतो राजहंस
समो ह्यसि ५७ यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ततस्तं सहसैवाग्निः समतीत्य प्रवर्द्ध
ते ५८ तेनैवोग्रेंधनेनैनं दावो दहति दारुणः तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान्परिशोधय ५९

दीर्घो निष्पत्रकंटकिद्रुमः ५७ यथेति तेनकक्षेण सहैव दावो दवाग्निर्दहति वृद्धं एवं त्वदाश्रया वृद्धिं प्राप्तास्त्वामतिक्रांताः अमात्यास्तैः सह

५१

५१ उषितंमयेतिशेषः वीरपत्न्याः आलयेजारेणेवेतिशेषः शून्यस्थानेत्वच्छीलजिज्ञासयास्थितमितिसाद्धोभिप्रायः ५२ जितासासेवाहका
श्चिदिति आंतराः कामादयः षट्पक्षाअमात्यादीनां ५३ रोचतेभवानितिशेषः ५४ अमात्येषुसत्स्वोहत्वमाहभवतइति दोषोमित्रधर्मः ५५ न

त्वयाचैवकृताराजन्भवतापरिपालिताः भवंतमभिसंधायजिवांसंतिभवत्प्रियं ५१ उषितंश
कमानेनप्रमादंपरिरक्षता अंतःसर्वश्चागारेवीरपत्न्याश्चालये ५२ शीलंजिज्ञासमानेनराज्ञ
श्चसहजीविनः कच्चिज्जितेंद्रियोराजाकच्चिदस्यांतराजिताः कच्चिदेषांप्रियोराजाकच्चिद्राज्ञःप्रि
याःप्रजाः ५३ विजिज्ञासुरिहप्राप्तस्त्वाहंराजसत्तम तस्यमेरोचतेराजन्क्षुधितस्येवभोजनं ५४
अमात्यामितरोचतेवित्तस्येवयथोदकं भवतोर्थकृदित्येवंमयिदोषादितैःकृतः विद्यतेकारणं
नान्यदितिमेनात्रसंशयः ५५ नहितेषामहंद्रुग्धस्तेषांदोषदर्शिने अरेर्हिदुर्हृदाद्भेयंभग्नपृष्ठादि
वोरगात् ५६ राजोवाच भूयसापरिहारेणसत्कारेणचभूयसा पूजिताब्राह्मणाश्रेष्ठभूयोवस
गृहेमम ५७ यत्वाब्राह्मणानेच्छतितेनवत्स्यतिमेगृहे भवतैवाहितज्ञेयंयत्रदेषामनंतरं ५८ य
थास्यात्तुष्टोदंडोयथाचसुकृतंकृतं यथासमीक्ष्यभगवन्श्रेयसेविनियुंक्ष्वमां ५९ ॥

द्रुग्धः नद्रोहकर्ता एवंसत्यपितत्रयमस्मद्रोहीतितेषामपिदोषदर्शनमस्ति अतोमयात्रनस्थेयमित्यर्थः दुर्हृदात्दुष्टचित्तात् भेयंभे
तव्यं भग्नपृष्ठात्पृष्ठभंगेनकोपितात् ५६ ५९ ॥

श्री· शां·रा· टी· १८२

इमंहितस्यकाकस्यवधंदोषंअदर्शयन्नेकमेकममात्यंक्रमेणाडहृपेक्ष्यघातयावय दुर्बलीकृतस्यकारणंवधहेतुंदोषा
आज्ञायसोऽकाल्पेनत्तानुपैकैकमेवजहि ८० तेषामकस्मात्शापज्ञवधदोषमाह एकेति संहताःकण्टकानपिमृद्नीयुः कि

मुनिरुवाच अदर्शयन्निदंदोषमेकैकंदुर्बलीकुरु ततःकारणमाज्ञायपुरुषंपुरुषंजहि
८० एकदोषाहिबहवोमृद्नीयुरपिकण्टकान् मंत्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमिते ८१ वयं
तुब्राह्मणानाममृदुदंडाःकृपालवः स्वस्तिचेच्छामभवतःपरेषांचयथात्मनः ८२ राजन्ना
त्मानमाचक्षेसंबन्धीभवतोह्यहं मुनिःकालकवृक्षीयइत्येवमभिसंज्ञितः ८३ पितुःसखाचा
भवतःसंमतःसत्यसंगरः व्यापन्नेभवतोराज्येराजन्पितरिसंस्थिते ८४ सर्वकामान्परित्यज्य
तपस्तप्तंतदामया स्नेहात्त्वांतुब्रवीम्येतन्माभूयोविभ्रमेदिति उभेदृष्ट्वादुःखसुखेराज्यंप्राप्य
दृष्ट्वया राज्येनामात्यसंस्थेनकथंराजन्प्रमाद्यसि ८६ ततोराजकुलेमंत्रीसंजज्ञेभूयसापुनः
पुरोहितकुलेचैवसंप्राप्तेब्राह्मणर्षभे ८७ एकच्छत्रांमहींकृत्वाकौशल्याययशस्विने मु
निःकालकवृक्षीयईजेक्रतुभिरुत्तमैः ८८ ॥

मुतमाहृशान्धहृत्वत्यर्थः ८१ ८२ ८३ पितरित्वदीये संस्थिते
८४ विभ्रमेत्स्वनाभेषामबुद्धिंभवान्माकार्षीदिति ८५ केवलंअमात्यसंस्थोमाभूरित्याशयेनाहउभेइति ८६ नादीसंगलया
दः ततस्तस्मिन्नभिविष्टेसति नदीतिपाठेहर्षः मंत्रीतिपाठेभूयसायत्नेनसंजज्ञेजातः ८७ कौशल्याय कौशल्यार्थः ८८ ॥ १८२

८१ द्व्यशीतितमः ८२ सभासदः व्यवहारनिर्णायकाः सहायाः युद्धादौ उपयोगिनः सुहृदः हितकर्तारः परिच्छदाः सेनान्यादयः अमा
त्याः मंत्रिणः १ ह्रीमेणैषालज्जाणान्याहह्रीति कथयितुं न्यायान्याययौवक्तुं २ अमात्यान् नित्यंसन्निहितान् ३ शूराः पुरोहितादयश्च स

ह्रितंतद्वचनंश्रुत्वाकौशल्योन्वजयन्महीं तथाचकुरुतवान्राजायथोक्तंतेनभारत ८१ इति
श्रीमहाभारते शांतौ राजधर्मे॰ मात्यपरीक्षायांकालकवृक्षीयोपाख्यानं ८२ युधिष्ठिर उ॰ सभा
सदः सहायाश्च सुहृदश्च विशांपते परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह १ भीष्म उ॰
ह्रीनिषेधास्तथादांताः सत्यार्जवसमन्विताः शक्ताः कथयितुंसम्यक्तेतवस्युः सभासदः २ अमा
त्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च परिश्रुतान् सुसंतुष्टांश्च कौंतेय महोत्साहांश्च कर्मसु ३ एतान्स
हायाँल्लिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ४ प्रसन्नमप्रस
न्नं वा पीडितं हृतमेव वा आवर्त्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितं ५ कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवंतो
बहुश्रुताः प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ६ दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरप
त्रपाः ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ७ कुलीनान् शीलसंपन्नान् इंगितज्ञान् निष्ठुरान्
देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिणः ८ ॥

हायाइत्यर्थः सुहृद्भ्यादहसार्द्धेनकुलीनइति ५ ६ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तात्तुसद्योविक्रियंतेइत्यर्थः ७ इंगितज्ञानेनेत्रवक्त्रादिचेष्टि

शांति ८ ॥

श्री·
शां·रा·
टी·
१६३

अर्घः यत्नं मानः उच्चस्थाने निवेशादिः अर्घः दिव्यवस्त्रालंकृत्वादिदानं सत्कारः आदरः यान् प्रियान्मन्येथाः ते ऽर्थभाजः सु
खभागिनश्च स्युः ४ तएव आपदि अभिन्नवृत्ताः स्वामिना सह अनर्थभाजो दुःखभाजश्च स्युः नित्यं आपदि चार्थयन्त इति नित्यार्थिनः

नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियैः यानर्थ
भाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ४ अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्चरितव्रताः नन्वान्नि
त्यार्थिनो जह्युरवृत्ताः सत्यवादिनः ५ अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः तेभ्यः परिजुगुप्से
था ये चापि समयच्युताः ६ नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्
कामं तेन गणं त्यजेत् ७ श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यस्य दृश्यते कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्सम
ये यश्च तिष्ठति ८ समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पर्धैः स्पर्धते च यः न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्म
मुत्सृजेत् ९ अमानी सत्यवान्दान्तो जितात्मा मानसंयुतः स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थापरी
क्षितः १० कुलीनः कुलसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि १२ अत ऊर्ध्वम
५ समयं धर्मार्थमर्यादां जुगुप्सेथाः त्यजस्व ६ मात्यानां परीक्षेत गुणागुणान् संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामस्य
अन्यतरः गणैकयोरेकतरस्य ग्रहणं प्रसंगः पक्षश्चेद्गुणिनं दानं गणं त्यक्त्वा एक एव ग्राह्यः अन्यथा गण एव ग्राह्य इति ७ श्रेयसः साधो ८ स

शान्तिपर्वणि ... ८ ५९ ...
शां· रा· १६३

अभिजातैः कुलीनैः अहार्यैः लंचादिना वशीकर्तुमशक्यैः येषां संबंधोस्ति तादृशैः १९ यौनाः उत्तमयोनयः श्रौताः वेदपथगाः मौलाः प
रंपरागताः अनहंकृताः अगर्वाः कर्तव्या मंत्रिणः इति शेषः २० प्रकृतिः पूर्वकर्मजः संस्कारः शोभना सत्यार्जवादिमती तेजः पराभिभवसामर्थ्यं
धैर्यं महत्यामप्यापदि चित्तस्यानवसादः क्षमा महत्यप्यपकारे सहिष्णुत्वं शौचं बाह्यमांतरं च निष्कापट्यं अनुरागः स्वामिता धृतिः धारणासा

संबंधिषु प्रकृषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः १९ यौनाः श्रौ
तास्तथा मौला मंत्रैश्चैवाप्यनहंकृताः कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेणावनीभुजा २० येषां वैनयिकी
बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः २१ परीक्ष्य च गुणानेतां
प्रोक्तभावाननुरंजयान् पंचोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः २२ पर्याप्तवचनान्वीरान्प्र
तिपत्तिविशारदान् कुलीनान्सत्त्वसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान् २३ देशकालविधानज्ञान्भर्तृ
कार्यहितैषिणः नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन्कुर्वीत मंत्रिणः २४ नहीनतेजोभिसृष्टो नैव जानाति
व्यवस्यति अवश्यं पजनयत्येव सर्वकर्मसु संशयं २५ ॥

स्वामिनि प्रीतिः स्थितिरव्यभिचारिता धृतिः धारणासामर्थ्यं २१ पंच मंत्रिणः इति तृतीयेनान्वयः उपधाः छलं तदतीतान् २२ पर्याप्तः का
र्त्स्न्यस्य विवक्षितस्यार्थस्य निर्वाहकं वचनं येषां तान् २३ २४ वर्ज्यानाह हीनेत्यादिना हीनतेजसा मित्रेणाभिसंसृष्टः संबंधः न व्यवस्यति न कर्त
व्याकर्तव्ये निश्चिनोति २५ ॥

श्री० शां० रा० टी० १९४

बहुश्रुतोयुक्तोपि किंचिद्दोषयुक्तस्त्याज्यस्त्याह एवमिति २६ अगुणश्रुतेष्व २७ यापयितुं समापयितुं २८ केवलादिति आदं
भश्रुतोपि पूर्वैः कर्मकर्मणः फलविशेषानुन्नेतुं न शक्नोतीत्यर्थः २९ ३१ अनुरक्तलक्षणमाह त्रिभिः संक्रुद्ध इति क्रुद्धः स्वामीक

एवमल्पश्रुतोमंत्रीकल्याणाभिजनोप्युत धर्मार्थकामसंयुक्तोनालंमंत्रपरीक्षितुं २६ तथैवा
नभिजातोपिकाममस्तुबहुश्रुतः अनायकइवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषुकर्मसु २७ योवाप्यस्थिर
संकल्पोबुद्धिमानागतागमः उपायज्ञोपिनालंसकर्मयापयितुंचिरं २८ केवलात्पुनरादाना
त्कर्मणोनोपपद्यते परामर्शोविशेषाणामश्रुतस्येहदुर्मतेः २९ मंत्रिण्यननुरक्तेतुविश्वासोनोप
पद्यते तस्मादननुरक्तायनैवमंत्रंप्रकाशयेत् ३० व्यथयेद्धिसराजानंमंत्रिभिःसहितोनृजुः मा
रुतोपहितच्छिद्रैःप्रविश्याग्निरिवद्रुमं ३१ संक्रुद्धश्चैकदास्वामीस्थानाच्चैवापकर्षति वाचा
क्षिपतिसंरब्धःपुनःपश्चात्प्रसीदति ३२ तानितान्यनुरक्तेनशक्यानिहितितिक्षितुं मंत्रिणांचभ
वेत्क्रोधोविस्फूर्जितमिवाशनेः ३३ यस्तुसंहरतेतानिभर्तुःप्रियचिकीर्षया समानसुखदुःख
स्तंपृच्छेदर्थेषुमानवं ३४ अजिह्मस्त्वनुरक्तोपिसंपन्नश्चेतरैर्गुणैः राज्ञःप्रज्ञानयुक्तोपिना
मंत्रंश्रोतुमर्हति ३५

दाचिदाश्वासितमपिअधिकारच्युतंकरोतिकदाचित्परुषमुक्त्वाप्यनुगृह्णाति नत्वाननुरक्ते
नापिमंत्रिणामोढुंमशक्यंमंत्रिकोपश्चवज्रपातवत्तत्पातोनित्यंराजहितार्थीयस्तानिसोढुंशक्नुयात्सएवानुरक्तस्तमेवराजाप

३६ ३७ अगंतुः नूतनः सोप्यविश्वास्य इत्यर्थः ३८ विधर्मतः अन्यायेन ३९ आक्षारितो धनग्रहणेन विकृतः कृतः ४० उपादेयानाह
सर्वैति जानपदः स्वदेशजः ४१ परस्परशत्रोः आत्मनः प्रकृतीः स्वाम्यमात्यादिकाः जानातीति प्रकृतिज्ञः ४२ गंभीरो मंत्रगोपनसमर्थः

यो मित्रैः सह संबद्धो न पौरान्बहु मन्यते अमुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ३६ अविद्वा
नशुचिस्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः असुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ३७ आगंतुश्चानु
रक्तोपि कामं सम्मत्तबहुश्रुतः सत्कृतः संविभक्तो वा न मंत्रं श्रोतुमर्हति ३८ विधर्मतो विप्रकृतः
पिता यस्याभवत्पुरा सत्कृतः स्थापितः सोपि न मंत्रं श्रोतुमर्हति ३९ यः स्वल्पेनापि कार्येण सु
हृदाक्षारितो भवेत् पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ४० कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः
शुचिः सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मंत्रं श्रोतुमर्हति ४१ ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः
सुहृदात्मसमो राज्ञः स मंत्रं श्रोतुमर्हति ४२ सत्यवाक्शीलसंपन्नो गंभीरः सत्रपो मृदुः पि
तृपैतामहो यः स्यात्स मंत्रं श्रोतुमर्हति ४३ संतुष्टः संमतः सत्यः शौंडीरो द्वेष्यपापकः मंत्रवि
त्कालविच्छूरः स मंत्रं श्रोतुमर्हति ४४ सर्वलोकमिमं शक्तः सांत्वेन कुरुते वशे तस्मै मंत्रः प्र
योक्तव्यो दंडमाधित्सता नृप ४५ ॥

४३ शौंडीरः प्रगल्भः द्वेष्यवत् द्वेष्यं पापं यस्य स द्वेष्यपापः ४४ आधित्सता आधातुमिच्छता ४५ ॥

श्री· ४६ पंचानामभावेऽवराः त्रिभ्यो न्यूनाः न कार्याः ४७ प्रकृतिषु स्वाम्यमात्यादिषु मंत्रिणां छिद्रं अयथोक्तकारित्वाभावेन परस्यावस
मां·रा· रदानं ४८ रक्षेत गोपयेत् पिदध्यात् विवरं छिद्रं ४९ मंत्रः गूढो येषां ते मंत्रसंवृतेनो मंत्रकवचः इतरे पूरजनादयः ५० ५१ स्वामिनो
टी· मंत्रिणाश्च मदादिरहिताः संतो यद्यन्योन्यमनुवर्त्तंते तर्हि निर्वृत्ताः स्वविनो भवंतीत्यर्थः ५२ नित्यमित्यर्द्धः उपधाच्छलानि तानि च पंच
१६५

पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः योद्धा नयविपश्चिच्च स मंत्रं श्रोतुमर्हति ४६ तस्मा
त्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः मंत्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्र्यवरा महदीप्सवः ४७ स्वासु प्र
कृतिषु छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च मंत्रिणां मंत्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ४८ नास्य छिद्रं परः प
श्येत् छिद्रेषु परमन्वियात् गूहेत्कूर्म इवांगानि रक्षेद्विवरमात्मनः ४९ मंत्रगूढा हि राज्यस्य
मंत्रिणो ये मनीषिणः मंत्रसंवृतनो राजा मंत्रांगानीतरे जनाः ५० राज्यं प्रणिधिमूलं हि मंत्रसा
रं प्रचक्षते ५१ स्वामिनस्त्वनुवर्तंते वृत्त्यर्थमिह मंत्रिणः संविनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्यां च
निर्वृत्ताः ५२ नित्यं पंचोपधातीतैर्मंत्रयेत्सह मंत्रिभिः ५३

तेषु केवलवाचिकी ईर्ष्यावयेह तोऽस्मत्यामाकंजरश्च युक्तिर्युधिष्ठिरस्य मनसि छलाभावात् भीमस्य तत्रैव कायिकी वाचिकी चा
केवलमानसिकी पांडवेषु धृतराष्ट्रस्य तत्र वाचिक्या अभावात् तत्रैव धार्तराष्ट्राणां कायवाङ्मनोभवा जतुगृहे सोऽग्निके अस्मत्या आत्मनः का १६५
यिकीति पंचविधा उपधातीता इतीतः ५३ ॥

तेषामिति त्रयाणांत्रीणिमतानिस्वनिश्चयंचावधार्यनिश्चयंतेषुगुरुंप्रतितन्मतंचतत्त्वार्थंवेदयेदितिद्वयोःसंबंधः ५४ तेनगुरुणा
पिचत्वभिःसहऊहापोहपूर्वकंयदानिष्ठासिद्धांतःकृतोभवेत्सोपियदासहस्यात्सर्वेषामेकमत्यंनस्यात्तदातंमंत्रंप्रणयेत्कार्येतिया

तेषांत्रयाणांविविधंविमर्षंविबुध्यचित्तंविनिवेश्यतत्र स्वनिश्चयंतत्परनिश्चयंचनिवेदयेदु
त्तरमंत्रकाले ५४ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्यपृच्छेद्युक्तोगुरुंब्राह्मणमुत्तमार्थं निष्ठाकृतातेनयदा
सहस्यात्तत्तन्मंत्रमार्गंप्रणयेदसक्तः ५५ एवंसदामंत्रयितव्यमाहुर्येमंत्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः
तस्मात्तमेवंप्रणयेत्सदैवमंत्रंप्रजासंग्रहणेसमर्थम् ५६ नवामनाःकुब्जकृशानखंजानांधो
जडःस्त्रीचनपुंसकंच नचात्रतिर्यङ्नपुरोनपश्चान्नोर्ध्वंनचाधःप्रचरेत्कथंचित् ५७ आरु
ह्यवावेश्मतथैवशून्यंस्थलंप्रकाशंकुशकाशहीनं वागंगदोषान्परिहृत्यसर्वान्संमंत्रयेत्का
र्यमहीनकालं ५८ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे ८३ भीष्मउ० अत्राप्युदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं बृहस्पतेश्चसंवादंशक्रस्यचयुधिष्ठिर १ शक्रउ० किंस्विदेकपदंब्र
ह्मन्पुरुषःसम्यगाचरन् प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत् २ ॥

जयेत् ५५ अत्रमंत्रस्थाने ५७ वाग्दोषश्चैर्भाषणादिःअंगदोषःनेत्रवक्त्रविकारादिःतेनान्यंनाधिलिपेदित्यर्थः ५८ त्र्यशीतितमः ८३
अत्रमंत्रमूलभूतेप्रजासंग्रहणेविषये १ एकपदं यत्रसर्वगुणाःअंतर्भवंतिदेवकर्तव्यंवस्तु प्रमाणंसंमतम् २ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
१६६

सांत्वेति: एकपदं प्रियवचनं ३ ४ नाभाषते तूष्णीमास्ते नाचरन्नप्रनाचरन् ५ यः राजा पूर्वं स्वतः स्वेनिवेदनात्प्रागेव मागगतो सी।

बृहस्पतिरुवाच सांत्वमेकपदं शक्र पृथ्वः समुपाचरन् प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्म
हत् ३ एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहं आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ४ यो हि ना
भाषते किंचित्सर्वदा भ्रुकुटीमुखः द्वेष्यो भवति भूतानां स सांत्वमिह नाचरन् ५ यस्तु सर्वमभिप्रे
क्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ६ दानमेव हि सर्वत्र सांत्वेनान
भिजल्पितं न प्रीणयति भूतानि निर्व्यंजनमिवाशनं ७ अदानादपि भूतानां मधुरामीरयन्
गिरं सर्वलोकमिमं शक्र सांत्वेन कुरुते वशे ८ तस्मात्सांत्वं प्रयोक्तव्यं दंडमाधित्सतापि हि फ
लं च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जनः ९ सुकृतेन हि सांत्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च सम्यगासे
व्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते १० भीष्म उ॰ इत्युक्तः कृतवान्सर्वं यथा शक्रः पुरोधसा तथा त्वम
पि कौंतेय सम्यगेतत्समाचर ११ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८४ युधिष्ठिर उ॰ कथं स्वि
दिह राजेंद्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् १

त्यादिभाषते ६ न
मेवदानमपि सांत्वहीनं न प्रीणयतीत्यर्थः ७ सर्वस्वं गृहीत्वापि सांत्वं प्रयुंजतो वशे लोके भवतीत्याह अदानादपीति ८ ११ चतुरशीतितमः

८४ कथंस्विदिति १
१६६

व्यवहारेण एकस्मिन्नद्रव्ये त्वादौ विषये ममेदं ममेदमिति द्वयोर्विवदतोमध्ये ऽयं सत्यो ऽयमनृत इति विवेको व्यवहारः तेन शुद्धेन पक्षपातहीनेन ।
२ कीदृशैः किंस्वरूपैः कैर्व्यवहारनिर्णायकैः व्यवहरेत निर्णयं कुर्यात् २ ३ ४ ५ ६ ७ पूर्वकेतिस्ते ८ ग्रहणाभिर्गणैः शुश्रूषाश्रवणग्रहण

भीष्म उवाच व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकानाप्नोत्युभौ शुचिः
युधिष्ठिर उ० कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ३ ये
चैव पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ४ भीष्म उवाच ए
वमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ५ किंतु सं
क्षेपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभं वक्ष्यामि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ६ चतुरो ब्राह्म
णान्वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकान्शुचीन् क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ७ वैश्या
न्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ८ अष्टाभि
श्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा पंचाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकं ९ श्रुतिस्मृतिसमा
युक्तं विनीतं समदर्शिनं कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपं १० ॥

धारणा सूहनमपोहनं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं चेति तैः पंचाशद्वर्षवयसमित्यस्य विशेषणं ९ १० ॥

श्री· सप्तभिः मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानमिति चतुर्भिः कामजैः दंडपातनं वाक्पारुष्यं अर्थदूषणमिति त्रिभिः क्रोधजैरिति सप्तभिः अष्टानां ब्रा
शां· रा· ह्मणा चतुष्टयं शूद्रत्रयं सूतश्चेति तेषां ११ तेन त्वया द्रष्टव्याः १२ गूढं कार्यं न्यासापहारादि तेन त्वया न ग्राह्यं अन्योन्यं विवदमानौ द्वावप
टी·
६०

वर्जितं चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशं अष्टानां मंत्रिणां मध्ये मंत्रं राजोपधारयेत् ११ ततः संप्रे
षयेद्राष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा १२ न चापि गूढं द्रव्यं ते ग्राह्यं
कार्योपघातकं कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत् विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इ
व १३ परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे प्रजाः पालयतोऽसम्यगधर्मेणेह भूपतेः १४ हार्दं भ
यं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथवात्मजः धर्मासने सन्नियुक्तो
धर्ममूले नरर्षभ १५ कार्येष्वधिकृताः सम्यगकुर्वंतो नृपानुगाः आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः
सहपार्थिवाः १६ बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहुजल्पतां नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथा
नां नृणां भवेत् १७ ॥

रस्परसंबंधं दूषयन्तस्तथा च उभयोरसंबंधाद्राजकीयमिदमिति बुद्धिर्न कारयेदित्यर्थः १३ परिस्रवेत् मंदं मंदमन्यत्र गच्छेत् १४ ६०
अधर्मतः इतिच्छेदः धर्ममूले राज्ये १५ १६ १७ ॥

ततः साक्षिबलं साधुद्वैधवादकृतं भवेत् असाक्षिकमनर्थं वा परीक्ष्यं तद्विशेष इति अस्यार्थः यतोऽपरीक्षायां सामात्यस्य राज्ञोऽयोग
तिस्तस्माद्धेतोः ततः व्यवहारजातं परीक्ष्य तथा हि अर्थिना ममायं शतं सुवर्णान्धारयतीति पदेउपन्यस्ते यदि प्रत्यर्थी धारयामीति वदेत्तदा
न साक्ष्यादिप्रयोजनमस्ति यदि त्वसौ न धारयामीति वदति तदा द्वैधवादकृतं अन्योन्यविरुद्धोयउभयोर्वादस्तत्कृतं तत्र साक्षिबलं साधु भवे
त् निर्णायकमिति शेषः तत्र अर्थिना प्रत्यर्थिना स्वार्थसाधनाय साक्षिपत्रं शपथो वा आश्रयणीयः क्षेत्रादिविषये विवादश्चेत्तत्र भोगोऽपि प्रद
र्शनीयः यदा तु प्रत्यर्थी वदति सत्यमस्य मया गृहीतं परं तु प्रत्यर्पितमिति वा अस्मिन्नर्थे पूर्वमेवायं मया पराजितोऽपि पुनर्निर्लज्जतयाउपा

ततः साक्षिबलं साधुद्वैधवादकृतं भवेत् असाक्षिकमनर्थं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः १८
अपराधानुरूपं च दंडं पापेषु धारयेत् वियोजनैर्धनैर्बद्धानयनानर्थबंधनैः १९ विनया
श्चापि कुर्हन्तान्महादैरपि पार्थिवः सांत्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् २० राज्ञोवधं।
विकीर्णघस्तस्य चित्रो वध्यो भवेत् आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरिकस्य च २१ ॥

गत इति वा वदति तदा प्रत्यर्पणकालीनाः अर्थिपराजयकालीना वा साक्ष्यादयः प्रदर्शनीयाः यद्यर्थिनः प्रत्यर्थिनो वा साक्ष्यादिकं नास्ति
शपथं वा परेणानुमन्यते तदा तद्विवादस्य द्वैध्यमसाक्षिकत्वादनार्थतिःस्वामिकं भवति अर्थी च तत्र संचति तदा विशेषतस्तमपरस्तु ग्रहणा
दिना तत्परीक्ष्यमिति १८ परीक्षोत्तरमपि किं कार्यमत आह अपराधेति १९ २० चित्रोऽनेकधा आदीपकस्य गृहादिदाहकस्य चित्र इति स
र्वत्रानुकृष्यते २१ ॥

श्री. युक्तस्ययथाशास्त्रंप्रवर्तितस्यचित्रवधंकुर्वतोपिराज्ञोदोषोनास्तिप्रत्युतधर्मएवास्तीत्यर्थः २२ २३ नेति पितुरपराधेपुत्रेणनदंड्यअपित
शु. नी. आगमानुगमाःकार्यःस्वस्वपितरंपत्न्यादिद्वाराआनीयोपस्थापयेदितितदुपरिपित्रागमनस्यपर्यनुयोगःकार्यःतावत्पर्यंतंपुत्रंबध्नीयात् य

टी.
१६८

सम्यक्प्रणायतोदंडंभूमिपस्यविशांपते युक्तस्यवानास्त्यधर्मोधर्मएवहिशाश्वतः २२ कामा
कारेणदंडंतुयःकुर्यादविचक्षणः सइहाकीर्तिसंयुक्तोमृतोनरकमृच्छति २३ नपरस्यप्रवादे
नपरेषांदंडमर्पयेत् आगमानुगमंकृत्वाबध्नीयान्मोचयीतवा २४ नतुहन्यान्नृपोजातुदूतंक
स्यांचिदापदि हतस्यहंतानिरयमाविशेत्सचिवैःसह २५ यथोक्तवादिनंदूतंक्षत्रधर्मरतोनृपः
योहन्यात्पितरस्तस्यभ्रूणहत्यामवाप्नुयुः २६ कुलीनःकुलसंपन्नोवाग्मीदक्षःप्रियंवदः य
थोक्तवादीस्मृतिमान्दूतःस्यात्सप्तभिर्गुणैः २७ एतैरेवगुणैर्युक्तःप्रतीहारोस्यरक्षिता शि
रोरक्षश्चभवतिगुणैरेतैःसमन्वितः २८ धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञःसंधिविग्रहिकोभवेत् मतिमा
न्धृतिमान्ह्रीमान्रहस्यविनिगूहिता २९ कुलीनःसत्त्वसंपन्नःशुक्लोमात्यःप्रशस्यते ए
तैरेवगुणैर्युक्तस्तथासेनापतिर्भवेत् ३० ॥

दितस्सबद्धेपितुःपुत्रेणायातीतितदापुत्रमपिमोचयेत्पितुःराष्ट्रान्निर्वासनंनृपस्यदंडस्यतेनस्वतएवसंपादितत्वादितिभावः २४ २७ प्रतिहारो १६८
द्वारपालःशिरोरक्षःशिरांसीवशिरांसिदुर्गनगरादीनिप्रधानस्थानानितद्रक्षणकर्त्ता २८ २९ एतैर्धर्मेत्यादिभिरमात्यगुणैः ३० ॥

सेनापतेर्विशेषगुणानाह व्यूहेति व्यूहः सेनायाः निवेशनप्रकारविशेषः यंत्राणि यन्तुरादीनि आयुधानि खड्गादीनि ३१ ३३ अ
मात्यविभागः पंचाशीतितमः ८५ कथं १ २ ३ अथ षड्दुर्गाणामाश्रयेण पुराणि महान्ति नगराणि निवेशयेत् धन्वा निर्जलदेशः

व्यूहयंत्रायुधानां च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररंध्रवित् ३१ वि
श्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित् पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ३२ एतच्छा
स्त्रार्थतत्त्वं तु मयाख्यातं तवानघ अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ३३ इति श्रीमहाभारते
शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ८५ युधिष्ठिर उ० कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति कृतं वा कार
यित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उ० वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिबन्धुना न्याय्यं तत्र परि
प्रष्टुं गुप्तिं वृत्तिं च भारत २ तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्मविशेषतः श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च य
त्नतः ३ षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं वापि संभवेत् ४ ध
न्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ५ यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वि
तं दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलं ६ विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः धार्मि
कश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ७ ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितं प्रसिद्धव्यवहारं च
प्रशान्तमकुतोभयं ८ ॥

तदेव परिगणयन् धन्वदुर्गं महीदुर्गं कोटः ५ दुर्गाणां महीदुर्गाणां संपन्नं अतएव दृढप्राकारपरिखं ६ ८

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
१५५

सानुनादं गीतवादित्रध्वनिमत् ८ ११ निचयान् धान्यादिसंग्रहान् १२ १३ यत्नेनान्ध्वनिमतो निःसाणादीन् प्राठांतरे स्पष्टोर्थः

सुप्रभं शांतनादं च सुप्रशस्तनिवेशनं शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं ४ समाजोत्स
वसंपन्नं सदा पूजितदैवतं वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् १० तत्र कोषं बलं मित्रं
व्यवहारं च वर्धयेत् पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ११ भांडागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिव
र्द्धयेत् निचयान् वर्धयेत् सर्वांस्तथा यंत्रायुधालयान् १२ काष्ठलोहतुषांगारदारुशृंगास्थि
वैणवान् मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च १३ शाणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्त
था चर्मस्नायुं तथा वेत्रं मुंजबल्वजबंधनान् १४ आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिलाकराः
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः १५ सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः
महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः १६ प्राज्ञा मेधाविनो दांता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु १७ पूजयेद्धार्मिकान् राजा निगृह्णीयादधार्मिकान्
नियुंज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु १८ बाह्यमाभ्यंतरं चैव पौरजानपदं तथा चारैः
सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् १९ चरान् मंत्रं च कोशं च दंडं चैव विशेषतः अनुतिष्ठेत् स्वयं

१४ आशयाः निपानानि उदपानाः कूपाः निरोद्धव्याः रक्षणीयाः १५ १६ प्राज्ञा ग्रंथार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधा ऊहापोहकौशलं १७ १९

१९ राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितं २० ॥

१९ अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् २० ॥

१२ वियातव्यंप्रतिकर्त्तव्यं २२ २५ तापसेतपस्विजने २६ २८ निधीनयनभांडानि अभीक्ष्णंनसेवेतदस्कृनांतत्स्कृनांतत्स्कृचनेतप

उदासीनारिमित्राणांसर्वमेवचिकीर्षितं पुरेजनपदेचैवज्ञातव्यंचारचक्षुषा २१ ततस्तेषांवि
धातव्यंसर्वमेवाप्रमादतः भक्तान्पूजयतानित्यंद्विषतश्चनिशूक्तता यष्टव्यंक्रतुभिर्नित्यंदात
व्यंचाप्यपीडया प्रजानांरक्षणंकार्यंनकार्यंधर्मबाधकं २३ कृपणानाथवृद्धानांविधवानांच
योषितां योगक्षेमंचवृत्तिंचनित्यमेवप्रकल्पयेत् २४ आश्रमेषुयथाकालंचैलभाजनभोजनं
सदैवोपहरेद्राजासत्कृत्याभ्यर्च्यमान्यच २५ आत्मानंसर्वकार्याणितापसेराष्ट्रमेवच निवेदये
त्प्रयत्नेनतिष्ठेत्प्रह्वश्चसर्वदा २६ सर्वार्थत्यागिनंराजाकुलजातंबहुश्रुतं पूजयेत्तादृशंद
ष्ट्वाशयनासनभोजनैः २७ तस्मिन्कुर्वीतविश्वासंराजाकस्यांचिदापदि तापसेषुहिविश्वासम
पिकुर्वन्तिदस्यवः २८ तस्मान्निधीनादधीतप्रज्ञापर्यादृदीतच नचाप्यभीक्ष्णंसेवेतभृशंवाप्रति
पूजयेत् २९ अन्यःकार्यःस्वराष्ट्रेषुपरराष्ट्रेषुचापरः अटवीषुपरःकार्यःसामन्तनगरेष्वपि ३० ते
षुसत्कारमानाभ्यांसंविभागांश्चकारयेत् परराष्ट्राटवीस्थेषुयथास्वविषयेतथा ३१ तेकस्यां
चिदवस्थायांशरणंशरणार्थिने राज्ञेदद्युर्यथाकामंतापसाःसंशितव्रताः ३२ ॥

स्विनाशापन्नैःनतिपूजयेच्च २९ अन्यस्तापसःकार्यःसविवेकेनसंपादनीयः ३० तेषुतत्तत्स्थानस्थेषुतापसेषु ३१ ३२

श्री· ३३ दुर्गपरीक्षाषडशीतितमः ८६ राष्ट्रस्यगुप्तिःपरिपालनंकथंकर्त्तव्यमितिपृच्छतिनराष्ट्रगुप्तिश्रवणानंतरंतस्याःवृद्धिस्थाना
भा·रा· तद्राष्ट्रेति १ दशानांग्रामाणांसमाहारोदशग्रामीतस्याः दशग्राम्याः द्विगुणायाःविंशतिग्राम्याःशतस्यसहस्रस्याधिपतिंकार
टी·
८७· पर्यंतेलक्षणोद्देशःसंयतेनप्रकीर्तितः याद्दशेननरेन्द्रेणराजास्वयमावस्तुमर्हति ३३ इतिश्रीमहाभा
रतेशांतिपर्वणिराजधर्मेदुर्गपरीक्षाषडशीतितमः ८६ युधिष्ठिरउ· राष्ट्रगुप्तिंचमेराजनराष्ट्रस्यैव
तुसंग्रहं सम्यग्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्षभ १ भीष्मउ· राष्ट्रगुप्तिंचतेसम्यग्राष्ट्रस्यैवतुसंग्र
हं हंतसर्वंप्रवक्ष्यामितत्त्वमेकमनाःशृणु २ ग्रामस्याधिपतिःकार्योदशग्राम्यास्तथापरः द्विगुणा
याःशतस्यैवंसहस्रस्यचकारयेत् ३ ग्रामेयान्ग्रामदोषांश्चग्रामिकःप्रतिभावयेत् तान्ब्रूयाद्दश
पायासौसतुविंशतिपायवै ४ सोपिविंशत्यधिपतिर्वृत्तंजानपदेजने ग्रामाणांशतपालायसर्वमे
वनिवेदयेत् ५ यानिग्राम्याणिभोज्यानिग्रामिकस्तान्युपाश्नियात् दशपस्तेनभर्त्तव्यस्तेनापिद्वि
गुणाधिपः ६ ग्रामंग्रामशताध्यक्षोभोक्तुमर्हतिसत्कृतः महांतंभरतश्रेष्ठसुस्फीतंजनसं
कुलं तत्रह्यनेकपायत्तंराज्ञोभवतिभारत ७ शाखानगरमर्हस्तुसहस्रपतिरुत्तमः ८ ॥
येत् २ ३ ४ ५ ६ तत्रराष्ट्रेशताधिपतिभोग्यंग्रामंअनेकपायत्तंभवति क्षीवत्वमार्षं सार्द्धः अन्यथातस्यतदायत्तत्वेधनं ८७·
लोभात्सकृत्स्नंग्राममपीडयेदितिभावः ७ ॥

सहस्रपतिः शाखानगरं तत्र तत्पर्यायान्यहैरण्यं संबंधी योगो यस्य तेन स्वस्य वेतनेनेन भोक्तुं पालयितुमर्हः तत्र तेत्रिकाणामभावाद्वैश्ये
भोग्यः करश्चायाति तदेव तस्य वेतनमित्यर्थः ८ ९ १० ११ कारयेत् दापयेत् १३ १४ फलं धान्यं पथनं हट्याादि हट्टगुल्मः करः का

यान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीय संगतः तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यं च तेषु यत् ८ धर्मज्ञः स
चिवः कश्चित्तत्प्रपश्येदतन्द्रितः नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिंतकः ९ उच्चैः स्थाने घोररूपो
नक्षत्राणामिव ग्रहः भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सभासदः १० तेषां वृत्तिं परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तत
चरः जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ११ रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः
विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदं १२ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करान् उत्पत्तिं दानवृ
त्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् १३ शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् उच्चावचकरा दाप्याः
महाराज्ञा युधिष्ठिर १४ यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं
प्रकल्पयेत् १५ फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित्संप्रवर्त्तते यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्मणि भागि
नौ १६ समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः नोच्छिंद्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया १७
ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतदर्शनः प्रद्विषंति परिख्यातं राजानमतिखादिनं १८ ॥

ल्पहस्त्यर्थः १५ १६ आत्मनो मूलं राष्ट्रं परेषां मूलं कृष्यादि १७ ईहा लोभः अतिखादिनं बहुभक्ष्य १८ ॥

श्री॰
शां॰रा॰
टी
१७१

१९ २१ निर्यातं दत्तं इह राष्ट्रे २२ संश्रिताः साक्षादाश्रिताः उपाश्रिताः व्यवहिताः २३ बाह्यमिति आटविकादस्युसंघो बाह्यजना
स्तान्दूरयन्तु निषेधमिति भेदयित्वा मध्यमो ग्रामीणजनो भोक्तव्यस्ततो बहुलं धनमादद्यादित्यर्थः २४ तत्र प्रकारमाह प्रागिति चौर

यदिहस्यकृतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलं वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना १९ भृतो वत्सो
जातबलः पीडां सहति भारत न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर २० राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म
कुरुते महत् यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन्स्वयं नृपः २१ संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं आ
पदर्थं च निर्यातं राजा नरः ह विंदते राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा पौरजानपदान्सर्वान्सं
श्रितोपाश्रितांस्तथा यथाशक्त्यनुकंपेत सर्वान्स्वल्पधनानपि २३ बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो म
ध्यमः सुखं एवं नास्य प्रकुप्यंति जनाः सुखितदुःखिताः २४ प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पु
नः संनिपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् २५ इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् अपि चांता
य कल्पंते वेणोरिव फलागमः अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह २६ इदमात्मवधायैव
राष्ट्रमिच्छंति बाधितुं अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये २७ ॥

निग्रहार्थं कटकबंधः कर्तव्यस्तदर्थं
वचनमपेक्षितं इति पूर्वमेव ग्रामाभाष्य सूचनां कृत्वा ततः संनिपत्य तेषु तेषु ग्रामेषु गत्वा भयं दर्शयेत् २५ २६ आत्मवधायेति प्रजानाशस्य सा

॥ २ [illegible] १७१

२८ ३० पुंगवैर्बलीवर्दैः ३१ नप्रियमिति पथ्यंवाचालोभेनचसहाशितिनान्युक्तांश्चरश्मीन्त्वस्यरश्मिभूतानपदातीन् अधिकारि
णःप्रजास्वयनमुत्क्रृष्टीतंअप्रभवस्तेजेतप्रेरयेतसार्द्धः योगायनग्रहणोपायंआयायप्रजास्वप्रयोज्ययनंगृह्णीयादितिशेषः ३३ गो

परित्राणायभवतःप्रार्थयिष्येधनानिवः प्रतिदास्येचभवतांसर्वंचाहंभयतये २८ नारयःप्रा
तिदास्यंतियद्धरेयुर्बलादितः कलत्रमादितःकृत्वासर्वंवोविनशेदिति २९ अपिचेत्पुत्रदारार्थ
मर्थसंचयरक्ष्यते नंदामिवःप्रभावेणपुत्राणामिववोदये ३० यथाशक्त्युपगृह्णामिराष्ट्रस्यापी
डयाचवः आपत्स्ववाहिवोढव्यमभवद्भिःपुंगवैरिव ३१ नचप्रियतरंकार्यंधनंकस्योचिदापदि इति
वाचामधुरयाश्लक्ष्णयासोपचारया ३२ स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधायकालवित् प्राकारं
भृत्यभरणंव्ययंसंग्रामेताभयं योगक्षेमंचसंप्रेक्ष्यगोमिनःकारयेत्करान् उपेक्षिताहिनश्येयु
र्गोमिनोवाणपवासिनः ३४ तस्मात्तेषुविशेषेणमृदुपूर्वंसमाचरेत् सांत्वनंरक्षणंदानमवस्थाचा
प्यभीक्ष्णशः गोमिनांपार्थकर्त्तव्यःसंविभागःप्रियाणिच ३५ अजस्रमुपयोक्तव्यंफलंगोमिषु
भारत प्रभावयंतिराष्ट्रंचव्यवहारंकृषिंतथा ३६ तस्माद्गोमिषुयत्नेनप्रीतिंकुर्याद्विचक्षणः दया
वानप्रमत्तश्चकरान्संप्रणयेन्मृदून् ३७ ॥

मिनः वैश्यान्भाषायांचारणाइतिप्रसिद्धान् प्राकारादीनकर्त्तव्यानप्रे
त्यसंदर्शयित्वाइदंकार्यमुपस्थितमत्यावश्यकमित्युक्त्वाकरंकारयेत् ३४ ३५ ३६ ३७ ॥

३८ सप्ताशीतितमः ८७ यदा १ २ ५ शल्यकवानतीव्रत्वांतं उआखुविशेषः स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पदतलस्थं मांसं अतीव्रतो
नैवापायेन भक्षयति शयानस्तु ईषद्वेदनया पदं किंचित्कंपयते तेन तत्तीव्रवेदनयाबुध्यन् आखुं निवारयति तद्वद्राष्ट्रं समापिबे

सर्वत्र क्षेमचरणां सुलभं नाम गोमिषु न ह्यतः सदृशं किंचिद्रमस्ति युधिष्ठिर ३८ इति श्रीमहा
भारते शांतिपर्वणि राजधर्मे ८७ युधिष्ठिर उ० यदा राजा समर्थोपि कोशार्थी स्यान्महामते क
थं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उ० यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलं अनुशि
ष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः २ यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च तथा कर्माणि सर्वा
णि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत् ३ मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपं वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टये
त् ४ जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान्संदशेन्न च पीडयेत् ५ यथा शल्य
कवानाखुः पदं धूनयते सदा अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ६ अल्पेनाल्पेन देये
न वर्धमानं प्रदापयेत् ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ७ दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्धये
+यत्नतोमृ ७ त् मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ८ ॥

त् ६ अल्पं ह्रस्वं शततमेनाधिकेन वांशेन वर्धमानं करं प्रदाय न्याप्य मद्ध्वस्य वृद्धिं कुर्यादित्याह अल्पेनेति ७ दम्यानिवत्सतरबलानि यथा क ७२
णिमेदमयेत् तद्वत्प्रजा अपीत्याह दमयन्निवेति अभ्यवहारयेत् ८ ॥

सकृत्तस्यः पाशावकीर्णाः सन्तः न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति यतो दुर्दमाः अतः उचितेन क्रमेणैते भोक्तव्याः दस्याः प्रजाश्च ९ पुरुषं प्रती
त्यस्य प्रति पुरुषमित्यर्थः १० ततोसुख्येहारातान् उत्तरान् विवदितान् वा कुमिश्रान् ११ १२ मद्यशालाः संदेशहराः कुहित्याः

सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः ९ तस्मा
त्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति यथा सुयोन्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्यास्तु ते जनाः १० ततस्तान्भे
दयित्वा तु परस्परविवदितान् भुंजीत सान्त्वयेश्चैव यथा स्वं मम यत्नतः ११ न चास्थाने न चाका
ले करांस्तेभ्यो निपातयेत् आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि १२ उपायान्संप्रवीक्ष्यैतान्
सभाया विवदिता अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः १३ पानागारनिवेशाश्च वेश्याः प्रा
पणिकास्तथा कुशीलवाः सकितवा ये चान्ये केचिदीदृशाः १४ नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्यो
पघातकाः एते राष्ट्रे भिनिघ्नन्तो वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः १५ न केन चिद्याचितव्यः कश्चित्किंचिदना
पदि इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता १६ सर्वे तथ्यनुजीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह सर्व
एव इमे लोका न भवेयुरसंशयं १७ प्रभुर्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति भुंक्ते स तस्य पापस्य चतु
भागमिति श्रुतिः १८

कुत्सितेन शीलेन वा तिगच्छन्ति धर्मं हिंसन्ति वा कुशीलवाः वीटाः कितवाः द्यूतकाराश्च नियाम्याः स्यात्पाद
पातेति १४ भद्रिकाः कल्याणाः १५ याचितव्यः दत्तमृणं करं चेति शेषः १६ अनुजीवेयुरनुसरेयुः अन्यथा दोषमाहनेति १७ १८

श्री·
शां·रा· तथानियच्छतीतिशेषः १९ २० स्थानानिमद्यादीनांवक्ष्यमाणानां किमकार्यंविवर्जयेत् अपितुसर्वकार्यंकुर्यादेव २१
टी· अकार्यमेवाहमद्येति शास्त्रमाज्ञांप्रदर्शयेत् २२ आपद्येवनतुशान्त्यादनापद्यपि २३ दातारःआच्छेत्तारः २४ २५ येनेत्य
१२३

भोक्तातस्यतुपापस्यसुकृतस्ययथातथा नियंतव्याःसदाराज्ञापापायेस्युर्नराधिप १९ कृतपाप-
स्त्वसौराजायएतान्ननियच्छति यथाकृतस्यधर्मस्यचतुर्भागमुपाश्नुते २० स्थानान्येतानिसंयम्यप्रसं-
गोभूतिनाशनः कामसक्तःपुनःकिमकार्यंविवर्जयेत् २१ मद्यमांसपरस्वानितथादारधनानिच
आहरेद्रागवशगस्तथाशास्त्रंप्रवर्तयेत् २२ आपद्यर्थेतुयाचंतेयेषांनास्तिपरिग्रहः दातव्यंधर्मतस्तेभ्य-
स्त्वनुक्रोशाद्भयान्नतु २३ मातेराष्ट्रेयाचनकाभूवन्माचापिदस्यवः एषांदातारएवैतेनैतेभूतस्यभावकाः
२४ येभूतान्येवरक्षन्तिवर्द्धयंतिचयेप्रजाः तेतेराष्ट्रेषुवर्तन्तांमाभूतानामभावकाः २५ दंड्यास्तेनमहा-
राजधनादानप्रयोजकाः प्रयोगंकारयेयुस्तान्यथावलिकरांस्तथा २६ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंयच्चान्य- =
त्किंचिदीदृशं पुरुषैःकारयेत्कर्मबहुभिःसहकारिभिः २७ नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंचाप्यनुष्ठि-
तः संशयंलभतेकिंचित्तेनराजाविगर्हितः २८ धनिनःपूजयेन्नित्यंपानाच्छादनभोजनैः वक्तव्याश्चा-

धिकधनग्रहणंप्रयोजयंतोधिकारिणोदंड्या अन्येवाअधिकारिणस्तान्यथावत्बलिक नुगृह्णीध्वंप्रजासहमयेति २९ १२३
रांस्तुदिश्यप्रयोगंकारयेयुः २६ बहुभिःकारयेदन्यथाकर्मभेदतःकर्मणांभेदेनाशःस्यादित्यर्थः २७ संशयंचोरेभ्योराजकीयेभ्योवाभ-

३० ३३ अष्टाशीतितमः ८८ वनस्पतीनिति मूलफलं ब्राह्मणानां स्वमिति धर्ममाज्ञं तोष्येत न च्छिंद्युः १ ब्राह्मणोपरोधेन तै
रपालनेन २ त्यागं राष्ट्रस्य ३ अहन्यावाष्ट्रं त्यजतो राज्ञो वृत्तिः कल्प्येति मर्यादानतु राजरथाद्यलाभात् त्यजत स्तदपि देयमि

अग्रामेतन्महद्राज्यं पतितोनाम भारत कक्कुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ३० प्राज्ञः शू
रोधनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चाभिरक्षति ३१ तस्मात्सर्वेषु भू
तेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यं च पालय ३२ एवं दंडं च कोशं च मित्रं भू
मिं च लप्स्यसि सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशबलान्वितः ३३ इति श्रीशांतिपर्वणि राजधर्मे अ
ष्टाशीतितमः ८८ भीष्म उ० नवस्पतीन्भक्ष्यफलान्नच्छिंद्युर्विषये तव ब्राह्मणानां मूलफ
लं धर्ममाहुर्मनीषिणः १ ब्राह्मणेभ्योतिरिक्तं च भुंजीरन्नितरे जनाः न ब्राह्मणोपरोधेन हरे
दन्यः कथंचन २ विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदात्मार्थे वृत्तिकर्शितः परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात्स
दारस्य नराधिप ३ स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः
करिष्यति ४ असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परं पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौंतेय शाश्वतं ५

त्यस्तीति कस्मिन्निति काकाक्षसूचयति ४ अतः परं त्वं वृत्तिकल्पयसि न तु पूर्वमिति उपालंभे पूर्वं परोक्षं कर्तव्यं दत्तव्यमिति तं प्रा
र्थयेदित्यर्थः ५ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
२४

हन्निमात्रकल्पयेदितिपरमतंभोगार्थीचेद्राष्ट्रंत्यजतितदाभोगैरपिनिमज्ज्यःप्रहन्याचेन्नदाहन्यापिनिमज्जेयुरित्याहाज्ञेरिति ६ ७
९ लोकान्तलोकहितार्थयोद्धव्यं बोद्धव्यमितिवापाठेस्वपरचरित्रमितिशेषः उत्तरार्द्धेभुंजीतेत्यत्रपुंजीतेतिपाठःमनुष्यांश्चा

आज्ञेतज्जनाब्रह्मन्ननैवेतत्क्षुद्दयाम्यहं निमज्जञ्चभवेज्ज्ञोगौरहन्याचेन्नदावरेत् ६ कृषिगोरक्ष
वाणिज्यंलोकानामिहजीवनं ऊर्ध्वंचैवत्रयीविद्यासाभूतान्भावयत्युत ७ तस्यांप्रपतमानायांये
स्युःतत्परिपन्थिनः दस्यवस्तद्वधायेदब्जमात्रमथासृजत् ८ शत्रुन्जयप्रजारक्षयजस्वक्रतु
भिर्नृप युध्यस्वसमरेवीरोभूत्वाकौरवनंदन ९ संरक्ष्यान्पालयेद्राजासराजाराजसत्तम येकेचि
त्तान्नरक्षन्तितैरर्थोनास्तिकश्चन १० सदेवराज्ञाबोद्धव्यःसर्वलोकाद्युधिष्ठिर तस्माद्धेतोर्हिभुंजी
तमनुष्यानेवमानवः ११ आन्तरेभ्यःपरान्रक्षन्परेभ्यःपुनरान्तरान् परान्परेभ्यःस्वान्स्वेभ्यःसर्वा
न्पालयनित्यदा १२ आत्मानंसर्वतोरक्षन्राजारक्षेतमेदिनी आत्ममूलमिदंसर्वमाहुर्वैविदुषो
जनाः १३ किंछिद्रंकोऽनुषङ्गोमेकिंवास्त्यविनिपातितं कुतोमामाश्रयेद्दोषइतिनित्यंविचि
नयेत् १४ यतीतदिवसेवृत्तंप्रशंसन्तिनवापुनः गुप्तैश्चारैरनुमतैःपृथिवीमनुसारयेत् १५ जा
नीयुर्यदिमेवृत्तंप्रशंसन्तिनवापुनः कच्चिद्रोचेज्जनपदेकच्चिद्राष्ट्रेचमेयशः १६ ॥ राजेतिचार्थः ११ स्वी २४
याःआन्तराःबाह्याश्चपरस्माद्रक्ष्याःस्वीयाःबाह्यास्तुशत्रुभ्योरक्ष्याइत्यर्थः १२ विदुषःविद्वांसः १४ संगोव्यसनसेतिशेषः १५ १६

१ ९ रूपविशीर्णातानसत्कृतान् १९ २० तुल्येषुकथमितरस्तरंभुंजीतेतिप्रश्नः बलवानेवदुर्बलंभुंजीनतुल्यास्तुआत्मानं

धर्मज्ञानांधृतिमतांसंग्रामेष्वपलायिनां राष्ट्रंतुयेनजीवंतियेनराष्ट्रोनजीविनः अमात्यानां

चसर्वेषांमध्यस्थानांचसर्वशः येचत्वाभिप्रशंसेयुर्निंदेयुरथवापुनः १८ सर्वान्सुपरिणीतांस्ता

न्कारयेथायुधिष्ठिर एकांतेनहिसर्वेषांनशक्यंतातरोचितुं १९ मित्रामित्रमथोमध्यंसर्वभूते

षुभारत युधिष्ठिरउ° तुल्यबाहुबलानांचतुल्यानांचगुणैरपि २० कथंस्यादधिकःकश्चि

त्सवभुंजीतमानवान् भीष्मउ° यदुग्राश्चरानघुरदंष्ट्रानदंष्ट्रिणस्तथा २१ आशीविषाश्चक्षु

द्राभुजंगान्भुजगाइव एतेभ्यश्चाप्रमत्तःस्यात्सदाशत्रोर्युधिष्ठिर २२ भारुंडसदृशाह्येतेनिपतं

तिप्रमादतः कश्चित्तैर्वणिजोराष्ट्रेनोद्विजंतिकराद्दिताः क्रीणंतोबहुनाल्पेनकांतारकृतवि

श्रमाः कच्चित्कृषिकराराष्ट्रंनजहत्यतिपीडिताः येवहंतिधुरंराज्ञांतेभरंतीतरानपि २४ इतोद

त्तेनजीवंतिदेवाःपितृगणास्तथा मानुषोरगरक्षांसिवयांसिपशवस्तथा २५ एषातेराष्ट्रवृ

त्तिश्चराष्ट्रगुप्तिश्चभारत एतमेवार्थमाश्रित्यभूयोवक्ष्यामिपांडव २६ इतिश्रीमहाभारतेशां

रत्नेव्याख्यलेनवर्तंभुंजीतेत्युत्तरमाहतुल्येतित्रिभिः २१ २२ भारुंडोपक्षी २३ २७ राष्ट्रगुप्ति तिपर्वणिराजधर्मेषुराष्ट्रगुप्तिः ८१

शांतिपर्व ६८ ॥

यान् एवं स्वाम्यादिप्रकृतिषट्कं निरूप्य प्रकीर्णकान् धर्मान् वक्तुमुतथ्यमांधातृसंवादं वामदेवगीतां चारभते यानंगिरा इत्यादि

भीष्म उ॰ यानंगिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः मांधात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत १
स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर २ उतथ्य उवाच
धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु मांधातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ३ राजा चरति
चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ४ धर्मे तिष्ठंति भूतानि धर्मो राजनि
तिष्ठति तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ५ राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते
देवाश्च गर्हां गच्छंति धर्मो नास्तीति चोच्यते ६ अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते तदेव मंग
लं लोकः सर्वः समनुवर्तते ७ उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पा
पो न वार्यते ८ ममेदमिति नैवैतत्साधूनां तात धर्मतः न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते नै
व भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनं संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् देवाः पूजां न जानं
ति न स्वधां पितरस्तदा ९ न पूज्यंते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते न वेदानधिगच्छंति व्रतवंतो द्विजा

नाध्यायपंचकेन अंगिराः आंगिरसः १ ५ देवा इति यदा पापो न वार्यते तदा देवतानिंदादयो दोषाः प्रवर्तंत इति सार्धत्रयम् ६ ७ ८

१२ वृद्धानां शस्त्रेणाछिन्नदेहानां १३ धर्मो धर्मपालः १४ अलं वारणं छेदनमिति यावत् तेन वृषं बलं नास्ति छिनत्तीति वृषल
इति योगो दर्शितः १५ १६ धर्मपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिमाहेति धनवाचीनां नीत्यधनशब्दः अर्शआदित्वात्मत्वर्थीयप्रत्ययेन मः नलो

नयत्स्तांस्तनवते विप्राय दा पापो न वार्यते वध्यनामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं ११ म
नुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते उभौ लोकावभिप्रेत्य राजानमृषयः स्वयं १२ अ
सृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते १३ यस्मिन्वि
लीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलं १४ वृषलं तं विदुर्दे
वास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् १५ धर्मे वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा तस्मिन् ह्रसति हीयन्ते त
स्माद्धर्मं न लोपयेत् १६ धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः अकार्याणां मनुष्येन्द्र स
सीमान्तकरः स्मृतः १७ प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयम्भुवा तस्मात्प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजानु
ग्रहकारणात् १८ तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठतरः स्मृतः स राजा यः प्रजाः शास्ति सा
धुकृत्पुरुषर्षभ १९ कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम
म धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ब्राह्मणानां च मान्धातः कुर्यात्कामानमत्सरी २१ ॥

पशूणां धनानि स्रवतीति धर्मः इत्यर्थः धनादिति पंचमी तत्र धनं प्रापयितुं स्रवति द्रवति कपाय तत्र इति ल्यब्लोपे पंचमी यावत् धारणाद्वा

धर्मः स्त्रीमनुष्यप्रत्ययः सीमान्तकरः यावत्यापं तावधा
तनाकर इत्यर्थः १७ २१ ॥

श्री॰
शां॰रा॰
टी॰
७९

अमित्रीतिभवंतिवर्द्धते २२ असूयातअसूयातः लिंगव्यत्यआर्षः असूययाअततिसततंवर्त्ततइतिवाअसूयात २३ २५ अथर्मा
दितिच्छेदः २६ तदर्थं २७ २८ पौगंडातबालकात अज्ञातादित्यर्थः पौगंडादितिसुखंःपाठः मतादिभ्यउपावर्त्तपराहृत्ति भज

तेषांह्यकामकरणाद्बालाःसंजायतेभयं मित्राणिनचवर्द्धतेतथामित्रीभवंत्यपि २२ ब्राह्मणा
नासूयाह्वाल्याद्दैरोचनोबलिः अथास्माक्षीणपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी २३ ततस्त
स्मादपाक्रम्यसागच्छत्पाकशासनं अथमोन्वतपत्पश्चाच्छ्रियंदृष्ट्वापुरंदरे २४ एतत्फलमसू
यायाअभिमानस्यचाविभो तस्माद्बुध्यस्वमांयातस्मीनोंजयात्प्रतापिनी २५ दर्पोनामश्रियःपु
त्रोजज्ञेऽधर्मादितिश्रुतिः तेनदेवासुराराजन्नीताःसुबहवोवशं २६ राजर्षयश्चबहवस्तथाबु
ध्यस्वपार्थिव राजाभवतितंजित्वादासस्तेनपराजितः २७ सयथादर्पसहितमधर्मंनानुसेव
से तथावर्त्तसमायातश्चिरंचेत्स्यातुमिच्छसि २८ मत्तात्प्रमत्तात्पौगंडादुन्मत्ताच्चविशेषतः
तदभ्यासादुपावर्त्तसंहितानांचसेवनात २९ निगृहीतादमात्याच्चस्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः पर्व
ताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात ३० एतेभ्योनित्ययुक्तःस्यान्नक्तंचर्याविवर्जयेत अ
त्यागंचाभिमानंचदंभंक्रोधंचवर्जयेत ३१ ॥

तदभ्यासात्तैःसहपरिचयातसंहितानांमिलितानांचतेषांसेवनाच्चसततामुपावर्त्तेत्यर्थः २९ ३० अत्यागंबद्धमुष्टितां ३१ ॥ १२६

३२ अपुमांसः क्लीबाः स्थूलजिह्वाः मूकाः ३३ ३६ नक्षत्राणि धूमकेत्वादयः ३७ ३८ एकस्य धनं द्वौ आददाते आच्छिद्य गृह्णी

अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृप ३२ कुलेषु
पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरकारणात् अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ३३ एते चान्ये च जा
यन्ते यदा राजा प्रमाद्यति तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ३४ क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः
संजायते महान् अधर्माः संप्रवर्द्धन्ते प्रजासंकरकारकाः ३५ अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न वि
द्यते अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाप्याविशेत्प्रजाः ३६ नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे उ
त्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ३७ अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति प्रजाश्च त
स्य क्षीयन्ते ततः सोऽनुविनश्यति ३८ द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते त
दाहुर्नृपदूषणम् ३९ ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठ
ति ४० इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे उतथ्यगीतासु ८९ उतथ्य उवाच कालव
र्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः १ यो न जानाति नि
र्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलं रक्तानां वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः २ ॥

तः ३९ ४० नवाशीतितमः ८९ काल १ वस्त्राणां शुक्लानां शोधयितुं रागमविचाल्य मलमात्रहरीकर्त्तुं २ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
७३

द्विजानांमध्येयःकश्चित्शूद्रोवानानाकर्मस्ववस्थितः स्वधर्मच्युतोशूद्राश्चजनकात्तल्यश इत्यर्थः ३ ७ अग्निस्त्रेतागार्हपत्यदक्षिणाग्न्या
हवनीयाख्यंवह्नित्रयंत्रयीऋग्यजुःसामवेदाः ८ ९ अबलंतत्रअबलस्यपालनान्महत्त्वेणपमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः १२

एवमेतद्द्विजेन्द्राणांक्षत्रियाणांविशांतथा शूद्रश्चानुवर्णानांनानाकर्मस्ववस्थितः ३ कर्म
शूद्रकृषिर्वैश्यदंडनीतिश्चराजनि ब्रह्मचर्यंतपोमंत्राःसत्यंचापिद्विजातिषु ४ तेषांयःक्षत्रियोवे
दव्याणामिवशोधयेत् शीलदोषान्विनिर्हृत्य सपिताप्रजापतिः ५ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्च
भरतर्षभ राजवृत्तानिसर्वाणिराजैवयुगमुच्यते ६ चातुर्वर्ण्यंतथावेदाश्चातुराश्रम्यमेवच सर्वं
प्रमुह्यतेह्येतद्यदाराजाप्रमाद्यति ७ अग्निस्त्रेतात्रयीविद्यायज्ञाश्चसहदक्षिणाः सर्वएवप्रमाद्यंति
यदाराजाप्रमाद्यति ८ राजैवकर्ताभूतानांराजैवचविनाशकः धर्मात्मायःसकर्तास्यादधर्मात्मा
विनाशकः ९ राज्ञोभार्याश्चपुत्राश्चबांधवाःसुहृदस्तथा समेत्यसर्वेशोचंतियदाराजाप्रमा
द्यति १० हस्तिनोश्वाश्चगावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः अधर्मभूतेनृपतौसर्वेसीदंतिजंतवः ११ दु
र्बलार्थंबलंसृष्टंधात्रामांधातरुच्यते अबलंतन्महद्भूतंयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं १२ यच्चभूतंसंभजे
तेयेचभूतास्तदन्वयाः अधर्मस्थेहनृपतौसर्वेशोचंतिपार्थिव १३ दुर्बलस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीवि
षस्यच अविषह्यतमंमन्येमास्मदुर्बलमास

भूतंदुर्बलंसंभजते ज्ञात्यादिनासेवते तदन्वयाःदासत्वसंबंधिनः १३ अबलंतन्महद्भूतमित्यत्रदिहणोति दुर्बलस्येत्यादिना १४ ॥ ॥

७३

१५ १६ बलेस्थित्वा प्रतिपक्षीभूयभुंजीथाः करादानेन १९ २० यदिह्यात्मनिफलंपापंनफलतितर्हिपुत्रादिषुफलतिनतुसद्यः
दुर्बलांस्तातबुध्येथानित्यमेवाविमानितान् मात्वांदुर्बलचक्षूंषिप्रदहेयुःसबांधवं १५ नहिदु
र्बलदग्धस्यकुलेकिंचित्प्ररोहति आमूलंनिर्दहत्येवमास्मदुर्बलमासदः १६ अबलंवैबलाच्छ्रे
योयच्चातिबलंबलं बलस्याबलदग्धस्यनकिंचिदवशिष्यते १७ विमानितोहतःक्रुष्टस्त्रा ॥
तारंचेन्नविंदति अमानुषकृतस्तत्रदंडोहंतिनराधिपं १८ मास्मतातबलेस्थित्वाभुंजीथादुर्बलं ५६
जनं मात्वांदुर्बलचक्षूंषिदहंत्वग्निरिवाश्रयं १९ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिरोदतां ता
निपुत्रान्पशून्घ्नंतितेषांमिथ्याभिशंसनात् २० यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेषुनप्तृषु नहि
पापंकृतंकर्मसद्यःफलतिगौरिव यत्राबलोवध्यमानस्त्रातारंनाधिगच्छति महान्दैवकृत
स्तत्रदंडःपततिदारुणः २२ युक्तायदाजानपदाभिक्षंतेब्राह्मणाइव अभीक्ष्णंभिक्षुरूपेण
राजानंघ्नंतितादृशाः २३ राज्ञोयदाजनपदेबहवोराजपूरुषाः अनयेनोपवर्तंतेतद्राज्ञः
किल्बिषंमहत् २४ यदायुक्तयानयंत्यर्थान्कामादर्थवशेनवा कृपणांयाचमानानांतद्राज्ञो
वैशसंमहत् २५ महावृक्षोजायतेवर्द्धतेचतंचैवभूतानिसमाश्रयंति यदावृक्षश्छिद्यतेदह्यतेच
फलतीत्यर्थः २१ २४ नयेनअपदृष्टेन २५ महानितिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह यदेति यदाधर्मंचरतितदाराजावर्द्धतइ
तदाश्रयाअनिकेताभवंति २६ ॥
तिभावः दुष्कृतंचापयातीत्यर्थः २६ ॥

श्री॰
शां॰रा॰
टी॰
७८

२२ राज्ञः न्यपान् २८ ३५ सारणीकानप्रसाविणीप्रथानानुवर्त्तिजः शारणीकाननिपाडेशरणागतान् ३६ ३७ ३८॥

यदाराष्ट्रेधर्ममग्र्यंचरंतिसंस्कारंवाराजगुणंब्रुवाणाः तैरेवाधर्मश्चरितोधर्ममोहात्तूर्णं
जह्यात्सुकृतंदुष्कृतंवा २७ यत्रपापाज्ञायमानाश्चरंतिसतांकलिर्विंदतेतत्रराज्ञः यदाराजाशा
स्तिनरानशिष्टांस्तदाराज्यंवर्द्धतेभूमिपस्य २८ यश्चामात्यान्मानयित्वायथार्हंमंत्रेचयुद्धेचनृपो
नियुंज्यात् विवर्द्धतेतस्यराष्ट्रंनृपस्यभुंक्तेमहींचाप्यखिलांचिराय २९ यत्रापिसुकृतंवाचैव
सुभाषितंसमीक्ष्यपूजयत्राजाधर्ममाप्नोत्यनुत्तमं ३० संविभज्ययदाभुंक्तेनामात्याननवमन्यते
निहंतिबलिनंदृप्तंसराज्ञोधर्मउच्यते ३१ त्रायतेहियदासर्वंवाचाकायेनकर्मणा पुत्रस्यापि
नमृष्येच्चसराज्ञोधर्मउच्यते ३२ संविभज्ययदाभुंक्तेनृपतिर्दुर्बलान्नरान् तदाभवंतिबलिनःस
राज्ञोधर्मउच्यते ३३ यदारक्षतिराष्ट्राणियदादस्यूनपोहति यदाजयतिसंग्रामेसराज्ञोधर्मउच्य
ते ३४ पापमाचरतोयत्रकर्मणाव्याहृतेनवा प्रियस्यापिनमृष्येतसराज्ञोधर्मउच्यते ३५ य
दाशरणिकान्राजापुत्रवत्परिरक्षति भिनत्तिचनमर्यादांसराज्ञोधर्मउच्यते ३६ यदाप्तदक्षि
णैर्यज्ञैर्यजतेश्रद्धयान्वितः कामद्वेषावनादृत्यसराज्ञोधर्मउच्यते ३७ कृपणानाथवृद्धानांय ७८
दाश्रुपरिमार्जति हर्षंसंजनयन्नृणांसराज्ञोधर्मउच्यते ३८ ॥

३९ ४९ धार्मिकाणां परमेश्वरोऽनुग्राहकोस्ति अतः प्राणान् इन्द्रियाणि नियच्छन् भवति ऐश्वर्यं प्राप्नोति अनियच्छंस्तु पातकः पत्ता

विवर्द्धयति मित्राणि तथारींश्चापकर्षति संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ३९ सत्यं पालय
ति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति पूजयेदतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ४० निग्रहानुग्रहौ चोभौ य
त्र स्यातां प्रतिष्ठितौ अस्मिंल्लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलं ४१ यमो राजा धार्मिकाणां माधातः प
रमेश्वरः संयच्छन् भवति प्राणान् संयच्छंस्तु पातकः ४२ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् सत्कृत्यान
वमन्य च यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ४३ यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः
तथा राज्ञानुकर्त्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ४४ सहस्राक्षेण राजा हि सर्वश्चैवोपमीयते स पश्यपा
ति वयं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ४५ अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिं भूतानां चैव जिज्ञास्य सा
धु साधु च सर्वदा ४६ संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरं वचः पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्यास्ते यथा
सुखं ४७ न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुं भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करं
४८ तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुं न हि शक्यमदण्डेन क्लीवेनाबुद्धिनापि वा ४९ अ
भिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ५० ॥

यालुर्भवति पावक इति पाठे साश्रमदाही भवतीत्यर्थः ४२ ४९ अभिरूपैरमात्यैः सहेति शेषः ५० ॥

श्री॰ शां॰ रा॰ टी॰ १२५ ५१ धर्मश्चार्थाद्यपघतः इति तत्फलभूतत्वात्तदुत्तरः एवं कामादपि धर्म एवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ५२ ५३ प्रमादिष्याः प्रमाद्येथाः ५४ ५५

अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्ममेवास्यसि वै परं स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ५१ तस्माद्धर्थाच्च का
माच्च धर्म एवोत्तरो भवत् अस्मिंलोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ५२ त्यजन्ति दारान्प्राणांश्च मनु
ष्याः परिपूजिताः संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ५३ अप्रमादश्च शौचं च राज्ञो भूतिकरं म
हत् एतेभ्यश्चैव मांधातः सततं मा प्रमादिथाः ५४ अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः नास्य
छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ५५ एतद्वृत्तं वासवस्यैवरुणस्य च राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्व यमस्य ५
मप्यनुपालय ५६ तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितं आतिष्ठ दिव्यं पंथानमह्नाय भरतर्षभ
५७ धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत देवर्षिपितृगंधर्वाः कीर्त्तयंतिमहौजसः ५८ भीष्म उ॰
स एवमुक्तो मांधाता तेनोतथ्येन भारत कृतवानविशंकस्तमेकः प्राप च मेदिनीं ५९ भवानपि
तथा सम्यक् मांधातेव महीपते धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यति ६० इति श्रीमहाभा
रते शान्तिपर्वणि राजधर्मे उतथ्यगीता ९० युधिष्ठिर उ॰ कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्राजा वर्तेत
धार्मिकः पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥

९० एकनवतितमः ९१ कथं धर्मस्योत्कर्षं कृत्वा धर्मे स्थितिप्रकारं पृच्छतीति कथमिति १ ॥ १२५

२ ४ तपतीतपः कुर्वतो ५ अर्थापेतियाधर्मश्रेष्ठंमत्वाधर्मम्हद्धेबुद्धिंकुर्यादित्याहाऽर्थेति ६ ७ उभौधर्मार्थौ ८ असंतः दुष्टाःपापि

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं गीतंदृष्टार्थतत्त्वेनवामदेवेनधीमता २ राजा
वसुमनानामज्ञानवान्धृतिमान्शुचिः महर्षिंपरिपप्रच्छवामदेवंतपस्विनं ३ धर्मार्थसहितंवा
क्यंभगवन्ननुशाधिमां येनवृत्तेनवैतिष्ठन्नच्यवेयंस्वधर्मतः तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वीतपतांव
रः हेमवर्णंसुखासीनंययातिमिवनाहुषं ५ वामदेवउ॰ धर्ममेवानुवर्त्तस्वनधर्माद्विद्यतेपरं
धर्मेस्थिताहिराजानोजयंतिपृथिवीमिमां ६ अर्थसिद्धेःपरंधर्मंमन्यतेयोमहीपतिः ऋतांचकु
रुतेबुद्धिंसधर्मेणविराजते ७ अधर्मदर्शीयोराजाबलादेवप्रवर्त्तते क्षिप्रमेवापयातोस्मादुभौप्र =
थममध्यमौ ८ असत्पापसचिवोवध्योलोकस्यधर्महा सहैवपरिवारेणक्षिप्रमेवावसीदा
ति ९ अर्थानामननुष्ठाताकामचारीविकत्थनः अपिसर्वांमहींलब्ध्वाक्षिप्रमेवविनश्यति १०
अथाददानःकल्याणमनसूयुर्जितेंद्रियः वर्द्धतेमतिमान्राजास्रोतोभिरिवसागरः ११ नपू
र्णोस्मीतिमन्येतधर्मतःकामतोर्थतः बुद्धितोमित्रतश्चापिसततंवसुधाधिपः १२ एतेष्वेवहिसर्वे

ष्टाश्चसचिवायस्यसः ९ १२ एतेषुधर्मादिषु १३ षुलोकयात्राप्रतिष्ठिता एतानिशृण्वँल्लभतेयशःकीर्तिं

श्री०
शां० रा०
टी०
९०

१४ १५ पापकृतंपापकारिणं १६ दाम्नःदातुः १७ १८ द्विनवतितमः ९२ यत्रराष्ट्रे प्रणायतेआरोपयति बलवत्तरोराजा

एवंयोधर्मसंरंभीधर्मार्थपरिचिंतकः अर्थान्समीक्ष्यभजतेसध्रुवंमहदश्नुते १४ अदाताह्यनतिस्ने
होदंडेनावर्त्तयन्प्रजाः साहसप्रकृतीराजाक्षिप्रमेवविनश्यति १५ अथपापकृतंबुद्ध्यानचपश्यत्य
बुद्धिमान् अकीर्त्याभिसमायुक्तोभूयोनरकमश्नुते १६ अथमानयितुर्दाम्नःशुक्लस्यरसवेदिनः व्य
सनंस्वमिवोत्पन्नंविजिघांसंतिमानवाः १७ यस्यनास्तिगुरुर्धर्मेनचान्याननुपृच्छति सुखतंत्रोर्थला
भेषुनचिरंसुखमश्नुते १८ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेवामदेवगीतासु ९२ वामदेवउ०
यत्राधर्मंप्रणायतेदुर्बलेबलवत्तरः तांवृत्तिमुपजीवंतियेभवंतितदन्वयाः १ राजानमनुवर्त्ततेपापंपा
पप्रवर्त्तकं अविनीतमनुष्यंतत्क्षिप्रंराष्ट्रंविनश्यति २ यद्वृत्तमुपजीवंतिप्रकृतिस्थस्यमानवाः तदे
वविषमस्थस्यस्वजनोपिनमृष्यते ३ साहसप्रकृतिर्यत्रकिंचिदुल्बणमाचरेत् अशास्त्रलक्षणोराजा
क्षिप्रमेवविनश्यति ४ योत्यंताचरितांवृत्तिंक्षत्रियोनानुवर्त्तते जितानामजितानांचक्षत्रधर्मादपे
तिसः ५ ॥

तंराजानम् अनुवर्त्ततेऽन्ये १ २ प्रकृतिःस्वधर्मः विषमःकुमार्गः ३ ४ जितानांआपन्नानां अजितानांस्वस्थानां ५ ॥ ९०

कृतकल्याणंप्रागुपकारंकृतवन्तं ६ शक्तोसहसैवमत्रुभवेत्आपदितकरुणं आपन्निवारणंकर्मकुर्यात् करुणादेतत्कर्मणोरिति
मेदिनी ७ अप्रियमितिउपकृतः शत्रुरग्रेस्युपकारिष्यत्पिवेत्यर्थः ८ ९ नापत्रपेत न्यायनिष्टुरं उत्तरंदद्यात् अविभाव्याग्रगंभीरं अ

द्विषंतंकृतकल्याणंगृहीत्वानुपतिंरणे योनमानयतेद्वेषात्तत्यर्थादपैतिसः ६ शक्तः स्या
त्सहस्वीवाराजाकुर्यात्करुणामापदि प्रियोभवतिभूतानांनचविभ्रश्यतेश्रियः ७ अप्रियस्यकु
र्वीतभूयस्तस्यप्रियंचरेत् नचिरेणाप्रियः स्याद्योप्रियः प्रियमाचरेत् ८ मृषावादंपरिहरेत्कु
र्यात्प्रियमयाचितः नचकामान्नसंरंभान्नद्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ९ नापत्रपेतप्रश्नेषुनाविभाव्यागि
रंसृजेत् नत्वरेतनचासूयेत्तथासंगृह्यतेपरः १० प्रियेनातिभृशंहृष्येदप्रियेनचसंज्वरेत् नत
प्येदर्थकृच्छ्रेषुप्रजाहितमनुस्मरन् ११ यः प्रियंकुरुतेनित्यंगुणतोवसुधाधिपः तस्यकर्मा
णिसिद्ध्यन्तिनचसंत्यज्यतेश्रिया १२ निवृत्तंप्रतिकूलेषुवर्त्तमानमनुप्रिये भक्तंभजेतनृपा
तिः सदैवसुसमाहितः १३ अप्रकीर्णेन्द्रियग्राममत्यन्तानुगतंशुचिं शक्तंचैवानुरक्तंचयु
ञ्ज्यान्महतिकर्मणि १४ एवमेतैर्गुणैर्युक्तोयोनुरज्यतिभूमिपं भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तंनियुञ्ज्या
दर्थकर्मणि १५ ॥

मीतिपाठेहृषणागार्ही १० ११ प्रियंभृत्यादीनां १२ १४ एतैः निवृत्तमितिश्लोकद्वयोक्तैः योत्रुरज्यतिअनुरंजयतितंनियुञ्ज्यात्भूमिपः

=
२

१६ त्यक्तोदात्तं उदारकर्मत्यागिनं १७ महत्पदं सुहृद्भिश्चारैः अनभिख्यातैः स्वेषां परेषां चाविदितैः १८ २२ मरणांतमपि इदं या

मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठं अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतं १६ त्यक्तोदात्तं मद्यरतं
द्यूतस्त्रीमृगयापरं कार्ये महति युंजानो हीयते नृपतिः श्रिया १७ रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान्य
श्चानुरक्षति प्रजाश्च तस्य वर्द्धन्ते ध्रुवं च महदश्नुते १८ ये केचिद्भूमिपतयः सर्वांस्तानन्ववेक्षयेत् सुहृ
द्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते १९ अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोस्मीति नाश्वसेत् श्येनाभिपतनै
रेते निपतन्ति प्रमाद्यतः २० दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः अबलानभियुंजीत न तु ये ब-
लवत्तराः २१ विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः
२२ मरणांतमिदं सर्वं नेह किंचिदनामयं तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् २३ रक्षा
धिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनं मंत्रचिंता सुखं काले पंचभिर्वर्द्धते मही २४ एतानि यस्य गुप्तानि
स राजा राजसत्तम सततं वर्तमानोत्र राजा भुंक्ते महीमिमां २५ नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववीक्षि-
तुं तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुंक्ते चिरं मही २६ दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिं असंत्यक्तमनुष्यं

लनं अनामयं कुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः २३ रक्षाधिकरणं दुर्गादि सुखं सुखप्रदानं २४ गुप्तानि सुरक्षितानि २५ एकेन राज्ञा तेषु दुर्गाद्य

त्वानंदंममतिःश्रेयसमितियन्नज्ञानंततन् २८ अर्थकामस्यस्त्वहेतुःप्रातिकूल्यात्द्वेषात्शृणोतितन्त्वेत्तुभ्यःसकाशात् २९ अग्रा

यस्त्वतिःश्रेयसंश्रुत्वातानंतत्वतिपद्यते आत्मनोमतमुत्सृज्यतंलोकोनुविधीयते २८ यो
र्थकामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते शृणोतिप्रतिकूलानिसर्वदाविमनाइव २९ अग्राम्यव
र्णितांवृत्तिंयोनसेवेतनित्यदा जितानामजितानांचवत्तयमोरपैतिसः ३० निगृहीतादमात्याच्च
स्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात् ३१ एतेभ्योनित्यमुक्तःसन्
देवात्मानमेववत् अर्च्यानमान्यान्योहित्वानिहीनान्कुरुतेप्रियात् ३२ सवैव्यसनमासाद्यगाय
मार्त्तोनविंदति ३२ यःकल्याणगुणान्ज्ञातीन्द्वेषान्नोबभूषति अहृच्छात्माहृच्छक्रोधःस
स्त्योर्वसंतेतिके ३३ अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयश
सितिष्ठति ३४ नाकालेप्रमणायद्थान्नाप्रियेजातुसंज्वरेत् प्रियेनातिभृशंतिष्ठेद्युज्येतशुभा
कर्मणि केवात्वस्त्राराजानःकेभयात्समुपाश्रिताः मध्यस्थदोषाःकेचैषामितिनित्यंविचिंत
येत् ३६ नजातुबलवान्भूत्वादुर्बलेविश्वसेत्कुचित् भारुंडसदृशाह्येतेनिपतंतिप्रमाद्यतः ३७ अ
पिसर्वगुणैर्युक्तंभर्तारंप्रियवादिनं अभिद्रुह्यतिपापात्मानतस्माद्विभ्येज्जनात् ३८ ॥

मेर्बुद्धिमद्भिःहृन्निलाभोपायं ३० ३१ शत्रुमानिति नायकार्यसंघातं ३२ ३८ ॥

श्री॰ राजोपनिषदं वार्त्तां रहस्यविद्यां ३९ त्रिनवतितमः ९३ अयुद्धेन १ नातिदृढे अनतिदृढे २ दृढमूलत्वस्य लक्षणमाह यस्येति ३

शा॰रा॰ एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः मनुष्यविषये युक्तो हंति शत्रूननुत्तमान् ३९ इति श्रीमहाभा
टी॰ रते शान्तिपर्वणि राजधर्मे वामदेवगीता ९३ वामदेव उवाच अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेद्वसुधाधिपः ज
१८२ घन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप १ न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति न हि दुर्वलमूलस्य रा
ज्ञो लाभो विधीयते २ यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः संतुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पा
र्थिवः ३ यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः अल्पेनापि स दंडेन महीं जयति पार्थिवः पौर
जानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः सधनाधान्यवंतश्च दृढमूलः पार्थिवः ५ प्रतापकालमधिकं यदा
मन्येत चात्मनः तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिधनान्युत ६ भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः वर्द्ध
ते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः तक्षेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा यः सम्यग्वर्त्तमानेषु स्वे
षु मिथ्या प्रवर्त्तते ८ नैव द्विषंतो हीयंते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः क्रोधं निहंतुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्य
ते ९ यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रा
त्मानं नियोजयेत् १० ॥ १८२

सूपधाः परवंचनान्निवृत्ताः स्थिता निष्ठावंतः दंडेन सैन्येन ४ ५ लिप्सेत विजिगीषेत ६ ७ ८ ९ १० ॥

कार्यशेषेणापरकार्यं कार्त्स्न्येन न समापयेत समापिते तु परो वमन्यते स्वस्य चनायो भवतीत्यर्थः ११ १२ नृपः वस्तुमनाः १३ चतुर्नवति
नमः १४ इति वामदेवगीता समाप्ता यस्य साम्याद्याः सप्त प्रकृतयोऽरक्ताः स परमहीं लिप्सेत तत्रुक्तं तत्र यो जिगीषते जेतुमिच्छतीति

नैवमन्येव जानन्ति नात्मना परितप्यते कार्यशेषेण यो राजा स वा भावानुबुभूषति ११ इदं वृत्तं म
नुष्येषु वर्तते यो महीपतिः उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठति १२ भीष्म उ० इत्युक्तो वा
मदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः १३ इति शान्तिपर्वणि
राजधर्मे वामदेवगीता युधिष्ठिर उ० अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि कस्तस्य विज
ये धर्मो ह्येतत् पृष्टो ब्रवीहि मे १ भीष्म उ० ससहायो सहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः ब्रूयादहं
वो राजेति रक्षिष्यामि वचः सदा २ मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ते चेत्तमागतं त
त्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ३ ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येरन् कथंचन सर्वोपायैर्नियन्तव्या
विकर्मस्था नराधिप ४ ॥

स्य विजये विषये विजयति मित्रं कोऽनुष्टेयो धर्म इति पृच्छति अथेति १ जिगीषुर्द्विविधः अनुपस्थितपरिपंथी उपस्थितपरिपंथी
च तत्राद्यस्य धर्ममाह ससहाय इति यो अकस्मात् राष्ट्रं परकीयं आगत्य अहं वः रक्षिष्यामीत्यादि ब्रूयात् स आद्यो विजिगीषमाणः इत्य

= प ५ ८ गं

अशस्त्रमिति न्यायेनायाप्यसमर्थं परं चातीव मन्यमानं क्षत्रियं अशस्त्रं तेनाप्यपरो हीनोपि शस्त्रं गृह्णातीति अतः शस्त्रबलेनैव जिता

अथ शत्रुं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः न्यायेनायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ५ युधिष्ठि

र उ॰ अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ६ भीष्म उ॰

नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे एक एकेन योध्यश्च विसृजेदत्तमं यथा ७ स चेत्सन्नद्ध आग

च्छेत्सन्नद्धव्यं ततो भवेत् स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ८ स चेन्निकृत्या युध्येत निकृ

त्या प्रतियोधयेत् अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ९ नाश्वेन रथिनं प्रायादुदियाद्रथिनं रथी

व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च १० इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधं यथार्थमेव योद्धव्यं न

क्रुध्येत जिघांसतः ११ निःशस्त्रो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन भग्नशस्त्रो विपन्नश्च कृत्तज्यो हतवाह

नः चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहे भवेत् साधूनां तु यदा भेदात्साधुश्चेत्व्यसनी भवेत् १२

निर्व्रणश्च स मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति स्वायंभुवोऽब्रवीत् १३ सत्सु नित्यः स

तां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसंगरः १४ आत्मानमात्मना हन्ति पापो नि

न्याय्यमादीत्युक्तं अन्यतदधिपतिरुद्विग्नः स्यात्तं जितं च राष्ट्रं सामादिना वशीकर्तव्यमिति शेषः ५ ८ लिप्तो विषदिग्धः इषुर्महान्बाणः ११

१७ २० महादृतिः महान् चर्मकोशः आध्मातो वायुना पूरित इवातिशुष्कः स्वकृतेस्वकर्मणा २१ २२ विजिगीषमाण इत्यत्र पंचनवति

धर्मेणातिधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा नाधर्मश्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव १७ मू
लानि च प्रशाखाश्च दहन् समधिगच्छति पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति १८ स
वर्द्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति न धर्मोस्तीति मन्वानः शुचीन् अवहसन्निव १९ अश्रद्दधान
श्च भवेद्विनाशमुपगच्छति स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते २० महादृतिरिवाध्मातः स्व
कृतेनैव वर्तते ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः २१ अथैनमभिनिंदंति भिन्नं कुंभमिवा
श्मनि तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत भूमिपः २२ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि वि
जिगीषमाणे ९५ भीष्म उ॰ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः अधर्मविजयं ल
ब्ध्वा कोनुमन्येत भूमिपः १ अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च सादयत्येष राजानं म
हीं च भरतर्षभ २ विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम् कृतांजलिं न्यस्तशस्त्रं गृही
त्वा न विहिंसयेत् ३ बलेन विजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः संवत्सरं विप्रणयेत् तस्माज्जातः
पुनर्भवेत् ४ ॥

तमः नाधर्मेण १ २ विप्रणयेत् दासोस्मीति वदेत् इति तं शिक्षयेत् ततः संवत्सरादूर्ध्वं स एव अस्तु वत्रापि ततो जातः पुत्र एव भ

वेत् ततश्च मोक्तव्य इत्यर्थः ४ ॥

श्री· शां·रा· टी· ८४

विक्रमाहृता कन्या वत्सरान्तर्गणीयेऽनाभ्यं चेति प्रष्टव्याः ऽन्यार्थिनी नस्याम्येति भावः सहसा निकृत्याहृतं दासदास्यादिकं वत्स
रांते प्रत्यर्पणीयं तदा स्वीयमेव तस्मै दत्तं भवति ५ वध्यश्चोरादयः तद्धनं न तिष्ठेदपितु व्यमेव वध्योप्यचौरश्चेत्तदा दातव्यं एवं च त

नार्वाक्संवत्सरात्कन्याः प्रष्टव्या विक्रमाहृताः एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्स्वयमाहृतं ५ न तु वध्य
यनं तिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः भुंजीत चण्डनऽहः हंतव्यो वा तदा भवेत् ६ राज्ञा राजैव योद्धव्यस्त
थायमी विधीयते नान्यो राजानमभ्यसेद्राजन्यः कथंचन ७ अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्म
णोन्तरा शांतिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ८ मर्यादां शाश्वतीं भिद्याद्ब्राह्मणं यो ऽभिलंघये
त् अथ चेल्लंघयेदेवं मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ९ असंलेख्यस्तु हर्द्धर्स्यादनादेयश्च संसदि यस्तु धर्म
विलोपेन मर्यादाभेदनेन च १० तां हन्ति नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः धर्मलब्धाद्धि विजयाल्लाभः
को ऽभ्यधिको भवेत् सहसानार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ११ सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञः परमो
नयः भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः १२ अमित्रास्तमुपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षि
णः अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि १३ ॥

दत्तं प्रतिप्रदेयमित्यर्थः ६ अभ्यसेत् अभिमुखं विशास्त्रं क्षिपेत् ७ ८ क्षत्रियब्रुवः क्षत्रियाधमः ९ असंलेख्यः क्षत्रियेषु न गणनीयः
जातिबाह्यः कर्तव्य इत्यर्थः १० अनार्यभूतानीति कृत्वा प्रसादयेत् ११ अयोगेन अप्रमात्वेन १२ अमित्रोपग्रहं तैर्वैरिणामानुकूल्यं ते च

॥ ८४

विनिकर्त्तव्यः निकृतापवंचयितव्यः १४ १८ भूमीतियान्यान्यपिशक्रोर्हर्त्तव्यानीतिकिमुस्वर्णादिकमितिभावः २१ अग्निवो
शयत्तोगभूतंहविः भोजनंसिद्धान्नंपतनंनहर्त्तव्यमित्यर्थः विप्रकृतः वंचितः २० २१ उच्चेति राज्ञासर्वदर्त्तव्यमित्यर्थः २२
संदृष्टाः सर्वतोराजन्राजव्यसनकांक्षिणः नमित्रोविनिकर्त्तव्योनातिच्छेद्यः कथंचन १४
जीवितंह्यप्यतिच्छिन्नः संरोपयत्यवकदाचन अल्पेनापिचसंयुक्तस्तुष्यत्येववनवापिप मृदंजी
वितमेवापितादृशोबहुमन्यते १५ यस्यस्फीतोजनपदः संपन्नः प्रियराजकः संतुष्टभृत्यसचि
वोदृढमूलः सपार्थिवः १६ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यायेचान्येश्रुतसत्तमाः पूजार्हाः पूजितायस्यस
वैलोकविदुच्यते १७ एतेनैववृत्तेनमहींप्रापसुरोत्तमः अनेनैवचैंद्रविषयंविजिगीषंतिपार्थिवाः
१८ भूमिवर्जंपुरंराजाजित्वाराजन्महाहवे अभिचानौषधीः शश्वदाजहारप्रतर्दनः १९ अग्निहोत्रा
ग्निशेषंचहविर्भोजनमेवच आजहारदिवोदासस्ततोविप्रकृतोभवत् २० सराजकानिराष्ट्राणि
नाभागोदक्षिणांददौ अन्यत्रश्रोत्रियस्वाच्चतापसार्थाच्चभारत २१ उच्चावचानिवित्तानिधर्मज्ञानां
युधिष्ठिर आसन्राज्ञांपुराणानांसर्वतन्ममरोचते २२ सर्वविद्यातिरेकेणजयमिच्छेन्महीपतिः
नमायययानदंभेनयइच्छेद्भूतिमात्मनः २३ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे ९६ युधिष्ठि
२३ षण्णवतितमः ९६ तत्र महाजनंकटकाक्रांतंवैश्यादिजनं १ ॥ २३० ततधर्मोहिवापीयान्धर्मोस्तिन

वापिप अपयानेनयुद्धेनराजाहंतिमहाजनं १८ २१

केनतद्वयप्रायश्चित्तं कृत्वा पुण्यफलमाप्नोतीत्यर्थः २ उत्तरमाह निग्रहेणेति ३ उपकृंतयंति पीडयंति ४ अपविध्यंति हरी

अश्वमेधकर्मणा केन लोकाञ्जयति पार्थिवः विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भवतर्षभ २ भीष्म उ०
निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवंति शुचयोऽमलाः ३ उपकृंतयंति रा
जानो भूतानि विजयार्थिनः त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयंति पुनः प्रजाः ४ अपविध्यंति पापानि दानय
ज्ञतपोबलैः अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ५ यथैव क्षेत्रनिर्याता निर्यातं क्षेत्रमेव च हिना
स्तिधान्यं कक्षं च न च धान्यं विनश्यति ६ एवं शस्त्राणि मुंचंतो घ्नंति वध्याननेकधा तस्यैषा निष्कृतिः
कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ७ यो भूतानि धनाक्रोत्याद्वधात्क्लेशाच्च रक्षति दस्युभ्यः प्राणदानात्स
धनदः सुखदो विराट् ८ स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतींद्रसलो
कतां ९ ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युध्यति आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनंतदक्षिणः १०
अभीतो विकिरन्शत्रून्प्रतिगृह्य शरांस्तथा न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो भुवि पश्यंति किंचन ११ त
स्य शस्त्राणि यावंति त्वचं भिंदंति संयुगे तावतः सोऽश्नुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् १२ यदस्य
रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्तते सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते १३ ॥ कुर्वंति ५ निर्यातात्तृणाद्यपन

येन शोधकः निर्दातेति पाठे दोषशोधनेऽयमस्य स्वरूपं कंटकत्वं ६ भावनं वर्द्धनं ७ ९ आत्मानं देहं यूपं यज्ञस्तंभमुच्छ्रित्य उच्छ्रितं

॥ यज्ञो युद्धयज्ञः १० १२ पापेन दुःखेन १३ ॥
१८५

१५ यदीति यदिवाप्रतिरूपंयुद्धाभिमुखंजनंचेन्नकुर्यात् किंतर्हि स्वयंयुद्धतोभूत्वातान्चेत्रक्षतःकुर्यात्तर्हितत्तथापूर्ववत्पुण्यंवर्त्तते।
नान्यथेत्यर्थः १६ यदितियदितातःसंतस्तेनमस्कुर्युरथचन्यायंयुद्धंचपराङ्मुखंकुर्युस्तदापितत्तथान १७ अनीकवेलायामनीका।

यानिदुःखानिसहन्तेतत्त्रियोयुधिनापितः तेनतेनतपोभूयइतिधर्मविदोविदुः १४ एषतोभीरवः
संख्येवर्त्ततेयत्रमहारुषाः शूराच्छरणमिच्छन्तःपर्जन्यादिवजीवनं १५ यदिशूरस्तथाक्षेमेप्रतिर
क्षेद्यथाभये प्रतिरूपंजनंकुर्यान्नचतद्वर्त्तततथा १६ यदितेहतमाज्ञायनमस्कुर्युःसदैवत युद्धंन्या
य्यंचकुर्युस्तेतेनतद्वर्त्तततथा १७ कृपणानांसमानानांदृश्यतेमहदन्तरं संग्रामेनीकवेलायामुत्कृष्टे
भिपतंत्सुत १८ पतन्नभिमुखःशूरःपरानभीरुःपालयेत आश्रयस्यस्वर्ग्यमक्षानंसहायान्विक्षमेत
जेत् १९ मास्मतांस्तादृशांस्तातजनिष्टाःकृपणायमान येसहायान्रणेहित्वास्वस्तिमन्तोगृहान्
ययुः २० अस्वस्तितेभ्यःकुर्वन्तिदेवाइन्द्रपुरोगमाः त्यागेनयःसहायानांस्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति २१
तंहन्युःकाष्ठलोष्टैर्वादहेयुर्वाकटाग्निना पशुवन्मारयेयुर्वाक्षत्रियायेस्युरीदृशाः २२ ॥

नांसंग्रहकाले अभिपतन्त्स्वेकेऽतत्रअपिचनेत्यन्यइत्यर्थात् १८ नदेवाहपततीति विषमेप्राणसंकटेत्यजेन्नदेहमितिशेषः १९
२० तेभ्यःतस्मै २१ तस्यदंडमाह तंहन्युरिति तृणमयेकटेबध्वादहनंकटाग्निनादाहः २२ ॥

श्री॰ शां॰रा॰ टी॰ ९८६ २३ २५ शौंडीराणांसूरत्वाभिमानवतां २६ निष्टवनशब्दंकुर्वन् सूतिः दुर्गतिः अमात्यानशुचत् २७ ३२ सम्मतवा
अधर्मः क्षत्रियस्यैषयच्छय्यामरणंभवेत् विसृजन्श्लेष्ममूत्राणिकृपणंपरिदेवयन् २३ अवि
क्षतेनदेहेनप्रलयंयोधिगच्छति क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः नगृहेमरणंतात
क्षत्रियाणांप्रशस्यते शौंडीराणामशौंडीर्यमधर्म्यंकृपणंचतत् २५ इदंदुःखमहत्कष्टंपापीयइ
तिनिष्टवन् प्रतिध्वस्तमुखःसूतिरमात्यानुशोचयन् २६ अरोगाणांस्पृहयतेमुहुर्मृत्युमपीच्छ
ति वीरोदृप्तोभिमानीचनेदृशंमृत्युमर्हति २७ रणेषुकदनंकृत्वाज्ञातिभिःपरिवारितः तीक्ष्णैः
शस्त्रैरभिक्लिष्टःक्षत्रियोमृत्युमर्हति २८ शूरोहिकाममन्युभ्यामाविष्टोयुध्यतेभृशं हन्यमा
नानिगात्राणिपरैर्नैवावबुध्यते २९ ससंख्येनिधनंप्राप्यप्रशस्तंलोकपूजितं स्वधर्मविपुलंप्रा
प्यशक्रस्यैतिसलोकतां ३० सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः प्राप्नोतीन्द्रस्यसालोक्यं
शूरःपृष्ठमदर्शयन् ३१ यत्रयत्रहतःशूरःशत्रुभिःपरिवारितः अक्षयान्लभतेलोकानय
दिदैन्यंनसेवते ३२ इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मे ९६ युधिष्ठिरउ॰ केलोकायुध्यमाना
नांशूराणामनिवर्त्तिनां भवंतिनिधनंप्राप्यतन्मेब्रूहिपितामह १ ॥
तितमः ९६ केअक्षयंलभतेलोकानित्युक्तंतत्रप्रश्नपूर्वकंविवृणोति केइति १ ॥

२ नाभागिः नाभागपुत्रः शक्रेणसहस्थितंससचिवं ३ १ यश्चान्योऽत्रक्षत्रियोपियुध्यतेनरस्तस्याप्ययंयज्ञोस्ति यश्चान्या

भीष्म उ॰ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं अंबरीषस्यसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर २ अंबरीषो
हिनाभागिःस्वर्गंगत्वासुदुर्लभं ददर्शसुरलोकस्थंशक्रेणसचिवंसह ३ सर्वतेजोमयंदिव्यंविमा
नवरमास्थितं उपर्युपरिगच्छंतंस्वंवैसेनापतिंप्रभुं ४ सदृष्ट्वोपरिगच्छंतंसेनापतिमुदारधीः ऋ
द्धिंदृष्ट्वासुदेवस्यविस्मितःप्राहवासवं ५ अंबरीष उ॰ सागरांतांमहींकृत्स्नामनुशास्ययथाविधि
चातुर्वर्ण्येयथाशास्त्रंप्रवृत्तोधर्मकाम्यया ६ ब्रह्मचर्येणघोरेणगुर्वाचारेणसेवया वेदानधीत्यध
र्मेणराजशास्त्रंचकेवलं ७ अतिथीनन्नपानेनपितॄंश्चस्वधयातथा ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवा
न्यज्ञैरनुत्तमैः ८ क्षत्रधर्मेस्थितोभूत्वायथाशास्त्रंयथाविधि उदीक्षमाणःपृतनांजयामियुधिवासव
९ देवराजसुदेवोयंममसेनापतिःपुरा आसीद्योधःप्रशांतात्मासोयंकस्मादतीवमां १ अनेनक्रतु
भिर्मुख्यैर्नेष्टोनापिद्विजातयः तर्पिताविधिवच्छक्रसोयंकस्मादतीवमां १ इंद्र उवाच एतस्यवि
ततस्तातसुदेवस्यबभूवह संग्रामयज्ञःसुमहान्यश्चान्योयुध्यतेनरः ११ सन्नद्धोदीक्षितःसर्वोयो
धःप्राप्यचमूमुखं युद्धयज्ञाधिकारस्थोभवतीतिविनिश्चयः १२ ॥

विद्यतेनवइतिपाठेयः यस्मात्अन्योयज्ञोवःयुष्माकंक्षत्रियाणांविद्यतेइत्यर्थः ११ १२ ॥

श्री॰ शां॰ रा॰ टी॰ ९८

१३ ८ निशिताः शाणहृष्टाः पीताः क्षारपानीयेन संभाविताः १६ ८ शैक्यायसमयैः सर्वलोहमयैः वसुयत्किं।
ग्रंबरीष उवाच कानि यज्ञे हवींष्यस्मिन् किमाज्यं का च दक्षिणा ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रू
हि शतक्रतो १२ ३ऋ॰ ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोध्वर्यवस्तथा हवींषि परमांसानि रुधिरं
त्वाज्यमुच्यते १४ सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति
चाध्वरे १५ प्रासतोमरसंघाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः ज्वलन्तो निशिताः पीताः स्रुचस्तस्याथ सत्रि
णः १६ चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च स्रुवो महान्
७ द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः हस्तिहस्तहरः खड्गः स्फ्यो भवेत्तस्य संयुगे ८ ज्वा
लितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टिपरश्वधैः शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु १९ संग्रामस
यविस्तीर्णमभिजातोङ्गवंबङ् आवेगाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि २० सास्य पूर्णाहुतिर्होमस
मृद्धा सर्वकामधुक् छिन्धि भिन्धीत्यपि यः शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे २१ सामानि सामगास्तस्य गाय
न्ति यमसादने हविर्धानं तु तस्याजौ परेषां वाहिनीमुखे २२ कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समु
च्चयः अग्निः श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते २३ उत्तिष्ठते कबन्धोत्र सहस्राणि निहत्य तु यः स यू
पस्तस्य शूरस्य खादिरोष्टाश्रिरुच्यते २४ ॥ छिन्धियद्वचं १९ २१ हविर्धानं हविषः स्थापनस्थलं २२.२४ ९८

२५ २७ ममरंहस २८ २९ शोणितसंघातनाशोणितौघमयी ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ॥

रक्षोपहृताः क्रोशन्ति कुंजरास्त्वंकुशेरिताः व्यात्युष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव २५ उद्गाता
तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिः स्मृतः ब्रह्मस्वं क्रियमाणं तत्पद्मायुद्धे प्रियातत्र २६ आत्मानं हूयप्स्त्रा
त्त्ह्जपस्य यत्नानं तद्दक्षिणाः भर्त्रर्थे च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे २७ न भयाद्विनिवर्तेत तस्या
लोकाय यथा मम नीलचर्मावृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः २८ यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका
यथा मम यस्तु नापेक्षते कंचित् सहायं विजये स्थितः २९ विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथाम
म यस्य शोणितसंघाता भेरीमण्डूककच्छपा ३० वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा अ
सिचर्मप्लवा घोरा केशशैवलशाद्वला ३१ अश्वनागरथैश्चैव संछिन्नैः कृतसंक्रमाः पताकाध्व
जवानीरा हतवारणवाहिनी ३२ शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः हतनागमहानक्रा
परलोकवहाशिवा ३३ ऋष्टिखड्गमहानौका गृध्रकंकबलप्लवा पुरुषादानुचरिता भीरूणां
कश्मलावहा ३४ नदी योधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतं वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकी
र्यते ३५ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्य लोका यथा मम पत्नीशालाकृता यस्य पैरगां वाहिनीमुखे ३६

श्री·
शां·रा·
टी·
९८

हविर्द्धानंस्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः सदस्यादक्षिणायोधाआग्नीध्रश्चोत्तरांदिशं ३७ शत्रुसेना
कलत्रस्यसर्वलोकानदूरतः यदातूभयतोव्यूहोभवत्याकाशमग्रतः ३८ सास्यवेदीतदायज्ञेनित्यंवे
दास्त्रयोग्नयः यस्तुयोधःपरावृत्तःसंत्रस्तोहन्यतेपरैः ३९ अप्रतिष्ठःसनरकंयातिनास्त्यत्रसंशा
यः यस्यशोणितवेगेनवेदिस्स्यात्सपरिस्तृता केशमांसास्थिसंकीर्णासगच्छेत्परमांगतिं यस्तुसे
नापतिंहत्वातद्यानमधिरोहति ४१ सविष्णुविक्रमक्रामीबृहस्पतिसमःप्रभुः नायकंतत्कुमारंवा
योवास्यात्तत्रपूजितः ४२ जीवग्राहंनिगृह्णातितस्यलोकायथामम आहवेतुहतंशूरंनशोचेतकथंचा
न ४३ अशोच्योहिहतःशूरःस्वर्गलोकेमहीयते नह्यन्नंनोदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकं ४४ हतस्य
कर्तुमिच्छंतितस्यलोकान्शृणुष्वमे वराप्सरःसहस्राणिशूरमायोधनेहतं ४५ त्वरमाणाभिधावं
तिममभर्त्ताभवेदिति एतत्तपश्चपुण्यंचधर्मश्चैवसनातनः ४६ चत्वारश्चाश्रमास्तस्ययो
युद्धमनुपालयेत् वृद्धबालौनहंतव्यौनचस्त्रीनैवपृष्ठतः ४७ तृण
पूर्णमुखश्चैवतवास्मीतिचयोवदेत् जंभंवृत्रंवलंपा
कंशतमायंविरोचनं ४८ ॥

४१ ५० अष्टनवतितमः अत्राप्यु अत्रशूरप्रोत्साहनेविषये मैथिलःजनकः १ यज्ञोपवीतीत्यनेनसंग्रामस्ययज्ञत्वात्तत्रा
दुर्वीर्यंचैवनमुचिंनैकमायंचशंबरं विप्रचित्तिंचदैतेयंदनोः पुत्रांश्चसर्वशः ४९ प्रह्रादंचनिह
त्याजौततोदेवाधिपोभवं भीष्मउ० इत्येतच्छक्रवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच योधानामात्मनःसि
द्धिमंबरीषोभिपन्नवान् ५० इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे ९८ भीष्मउ० अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासंपुरातनं प्रतर्दनोमैथिलश्चसंग्रामंयत्रचक्रतुः १ यज्ञोपवीतीसंग्रामेजन
कोमैथिलोयथा योधानुद्धर्षयामासतन्निबोधयुधिष्ठिर २ जनकोमैथिलोराजामहात्मासर्वत
त्ववित् योधान्स्वान्दर्शयामासस्वर्गंनरकमेवच ३ अभीरूणामिमेलोकाभास्वंतोहंतपश्यत
पूर्णागंधर्वकन्याभिःसर्वकामदुहोक्षयाः इमेपलायमानानांनरकाःप्रत्युपस्थिताः अकीर्तिः
शाश्वतीचैवपतितव्यमनंतरं ५ तान्दृष्ट्वारीन्विजयतभूत्वासंत्यागबुद्धयः नरकस्याप्रतिष्ठस्या
माभूतवशवर्तिनः ६ त्यागमूलंहिशूराणांस्वर्गद्वारमनुत्तमं इत्युक्तास्तेनृपतिनायोधाःप
रपुरंजय ७ अजयंतरणेशत्रून्हर्षयंतोनरेश्वरं तस्मादात्मवतानित्यंस्थातव्यंरणमूर्द्धनि ८ ग
जानांरथिनोमध्येरथानामनुसादिनः सादिनामंतरेस्थाप्यंपादातमपिदंशितं
प्रायेत्पेनभाव्यमितिदर्शितं २ दर्शयामासयोगबलेन ३ ८ गजानामध्येरथिनःरथिनांमध्येसादिनःसादिनांमध्येपा

श्री· शां·रा· टी· ९९ विग्रोभवति ७

१ ११ नात्युत्सादयेन्नातिद्रावयेत्पराहन्तिभयात् १२ तदेवाह पुनरिति १३ १ नवनवतितमः ९९ यथानयन्तिभीता
यपर्वंकृत्हतेराजासमतिंत्यजयतिद्विषः तस्मादेवंविधानतंनित्यमेवयुधिष्ठिर १ सर्वैस्त्वगतिमि
च्छतिस्वयुद्धेनातिमन्यवः त्नोभयेषुरनीकानिसागरंमकरायथा १ हर्षयेयुर्विषण्णांश्चव्य
वस्थाप्यपरस्परं जिताचभूमिरेतत्भग्नान्नात्युत्सादयेत् १२ पुनरावर्त्तमानानांनिराशानां
चजीविते वेगः सुदुःसहोराजंस्तस्मान्नात्युत्सादयेत् १३ नहिप्रहर्त्तमिच्छन्तिशूराःप्रद्रवतोनृ
शं तस्मात्पलायमानानांनाकुर्यान्नात्युत्सारणं १४ चराणामचराह्यन्नमदंष्ट्रादंष्ट्रिणामपि अ
पः पिपासतामन्नमन्नंशूरस्यकातरः १५ समानपृष्ठोदरपाणिपादाः पराभवंभीरवोवैव्रजं
ति अतोभयार्त्ताःप्रणिपत्यभूयःकृत्वांजलीनुपतिष्ठन्तिशूरान् १६ शूरबाहुषुलोकोयंलंबते पु
त्रवत्सदा तस्मात्सर्वास्ववस्थासुशूरःसंमानमर्हति ७ नहिशौर्यात्परंकिंचित्त्रिषुलोकेषुवि
द्यते शूरःसर्वंपालयतिसर्वंशूरेप्रतिष्ठितं १८ इतिश्रीमहाभारतेशान्तौराजधर्मविजीगीषमाण
हीते ९९ युधिष्ठिरउ· यथाजयार्थिनःसेनांनयन्तिभरतर्षभ ईषद्धर्मप्रपीडापितन्मेब्रूहिपिताम
ह १ भीष्मउ· सत्येनहिस्थितोधर्मउपपत्यातथापरे साधाचारतयाकेचित्तथैवोपयिकादपि २
न पिराजभयप्रदर्शनेनप्रवर्त्तंवंति १ सत्यंतत्रधर्मःउपपत्तिर्मरणानिश्चयः साधाचारःशिष्टाचारः औपयिकउक्तभयदर्शन

जाशयति: यतोऽस्मात्मिहैतुभियधर्मोपायः स्थितः ९४

सिद्धार्थान्सद्यः फलान्तेषांचयेऽर्थधर्मयोर्निर्मर्यादास्तेपरिपंथिनोनाशकाभवंति ३ तेषांदस्यूनांनैगमंवेदोक्तमुपाय
४ प्रतीति वक्त्रांवक्रयैवनाशयेत् ५ अमित्रान्निवर्तान्निकृतिप्रबाधयेतबाधयेत ६ गजानांचर्माणिबाणघातत्राणानि

उपायधर्मान्वक्ष्यामिसिद्धार्थानर्थधर्मयोः निर्मर्यादादस्यवस्तुभवंतिपरिपंथिनः ३ तेषांप्रति
विघातार्थंप्रवक्ष्याम्यथवैदिकं कार्याणांसंप्रसिद्ध्यर्थंतानुपायान्निबोधमे ४ उभेप्रज्ञेवेदितव्ये
ऋज्वीवक्राचभारत जानन्वक्रांनसेवेतप्रतिबाधेतचागतान् ५ अमित्रापवराजानंभेदेनोपचरंत्य
ततोराजानिकृतिंजानन्यथामित्रान्प्रबाधयेत ६ गजानांपार्श्वचर्माणिगोवृषाजगराणिच शल्य
कंटकलोहानितनुत्रचमराणिच ७ शितपीतानिशस्त्राणिसन्नाहाः पीतलोहिताः नानारंजनर
क्ताः स्युपताकाः केतवश्चह ८ ऋष्टयस्तोमराः खड्गानिशिताश्चपरश्वधाः फलकान्यथचर्मा
णिप्रतिकल्प्यान्यनेकशः ९ अभिनीतानिशस्त्राणियोधाश्चकृतनिश्रमाः चैत्र्यांवामार्गशीर्ष्यां
वासेनायोगाः प्रशस्यते १० पक्वसस्याहिपृथिवीभवत्यंबुमतीतदा नैवातिशीतोनात्युष्णः का
लोभवतिभारत ११ तस्मात्तदायोजयेतपरेषांव्यसनेथवा एतेहियोगाः सेनायाः प्रशस्ताः पर
बाधने १२ जलवांस्तृणवान्मार्गः समोगम्यः प्रशस्यते चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः
१३ नह्यग्र्यापेनशक्येतगंतुंमृगगणैरिव तस्मात्सेनासुतानेवयोजयेतिजयार्थिनः १४ ॥

गवादीनांशल्यादीनि ७ ९ १२ १४ ॥

श्री॰ १५ १७ उपन्यासंन्यासस्यवननिर्देपस्यसमीपेअवतरणंपदातीनां गहनंचन्यासस्यैवकार्यं उपास्याःसावतरणमितिपाठे
शां॰ रा॰ सदानंयथास्यात्तथाजनाउपास्याइतिपूर्वान्वयि पदातीनांगूहनंपरवंचनार्थं अथनिलीयआयातशत्रुप्रतिघातंकुर्यात् १८
टी॰
१९॰

उद्यतः पुरुषानीकंशक्तंचापिकुलोद्भवं आवासस्तोयवान्दुर्गोपकमार्गःप्रशस्यते १५ परेषा
मुपसर्प्याणांप्रतिषेधस्तथाभवेत् आकाशात्तद्वनाभ्यासंमन्यतेगुणवत्तरं १६ बहुभिर्गुणजाते
श्चयेयुद्धकुशलाजनाः उपन्यासोभवेत्तत्रबलानांनातिदूरतः १७ उपन्यासावतरणंपदातीनां
चगूहनं अथयात्रुप्रतीघातमापदर्थंपरायणं १८ समधीन्दुष्टतःकृत्वावायुरुष्वेयुरवचलाइव अनेन ॥
विधिनाशत्रूनजिगीषुसापिदुर्जयात् १९ यतोवायुर्यतःसूर्योयतःशुक्रस्ततोजयः पूर्वंपूर्वंज्याय
यएषांसन्निपातेयुधिष्ठिर २० अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकां अश्वभूमिंप्रशंसन्तियेयुद्ध
कुशलाजनाः २१ अपंकावाग्निरहितारथभूमिःप्रशस्यते नीचद्रुमामहाकक्षासोदकाहस्तियो
धिनां २२ बहुदुर्गामहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला पदातीनांक्षमाभूमिःपर्वतोपवनानिच २३
पदातिबहुलासेनादृढाभवतिभारत रथाश्वबहुलासेनासुदिनेषुप्रशस्यते २४ पदातिनागब
हुलाप्रावृट्कालेप्रशस्यते गुणानेतान्प्रसंख्यायदेशकालौप्रयोजयेत् एवंसंचिन्त्ययोयातितिति

॥ २५ ॥

२० अमर्यादीसेतुप्राकारादीनां २१ २२ सुदिनेषु वृष्टिवर्जितदिनेषु २४ प्रसंख्यायसम्यग्विचार्यतिथौनक्षत्रेचपूजितःआपी॥

२६ २७ उपन्यासात् स्वहृंगादिरुग्रोपायात् बहिस्त्रणाद्यर्थंचरतोबहिश्चरान् अल्पान् उपन्यासानन्तरणाद्यार्हतं
न् २८ राजद्वारेऽमात्यद्वारेवायेवर्गिणः समुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातयेदितिप्रत्येकंवर्गिणांसंबंधः २९ अनीकंपरकीयं

विजयंलभतेनित्यंसेनांसम्यक्प्रयोजयन् प्रसह्यंमानान्दूषितान्श्रांतान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत्
मोहेप्रयाणेचलनेपानभोजनकालयोः अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्निहतान्प्रतनूकृतान्
२७ अविश्रब्धान्कृतारंभानुपन्यासात्प्रतापितान् बहिश्चरानुपन्यासान्कृतवेश्मानुसारिणः
२८ पारंपर्यागतेद्वारेयेकेचित्कुवर्तिनः परिचर्यावतोद्वारेयेचकेचनवर्गिणः २९ अनीकं
येविभिंदंतिभिन्नंसंस्थापयंतिच समानाशनपानास्तेकार्याद्विगुणवेतनाः ३० दशाधिप
तयःकार्याशताधिपतयस्तदा ततःसहस्राधिपतिंकुर्याच्छूरमतंद्रितं ३१ यथामुख्यान्सन्नि
पात्यवक्तव्याःस्मशपामहे विजयार्थंहिसंग्रामेनत्यक्ष्यामःपरस्परं ३२ इहैवतेनिवर्त्तंतांयेचके
चनभीरवः येघातयेयुःप्रवरंकुर्वाणास्तुमुलंप्रति ३३ नसन्निपातेप्रदरंवधंवाकुर्युरीदृशाः
आत्मानंचस्व पलायनंहतिसंयुगे ३४ अर्थनाशोवधोकीर्तिरयशश्चपलायने अमनो
ज्ञाह्वोवाचःपुरुषस्यपलायने ३५ ॥

३० ३१ सन्निपात्यएकीकृत्य ३२ ३३ प्रदरंभंगं प्रदरःशरभंगयोरितिविश्वः प्रदरंपलायनमित्येके वधंवास्वीयानां ३४ ३५

श्री·
शां· रा·
टी·
१०१

नः अस्मात्संबंधिनां द्विषतां पुरुषघस्य द्रव्यनाशादिकमस्मिन्निति द्वयोः संबंधः ३६ राशिः योयं संग्रामो शरीरैर्वा तस्य वर्द्धनाहृथ्याज
न्मानश्चत्यर्थः ३७ पालायिनं जयिनः प्रत्युद्यातीति यत्तत्तदसाध्यतममित्यपक्रम्यते ३८ ३९ पराग्लानिः मृत्युः प्रहारो वा ४० च

प्रतिधृत्तोहंतंतस्यान्यस्तु सर्वोद्यमस्यच अमित्रैर्वा कृतघ्नस्य द्विषतामस्तु नः सदा ३६ मनुष्यापसदा ह्ये
तेयेभवंतिपराङ्मुखाः राशिवर्द्धनमात्रास्ते नैवते प्रेत्यनो इह ३७ अमित्राद्दृष्टमनसः प्रत्युद्यातिपा
लायिनं जयिनस्तु नरास्तात वेदनैर्मंडलेन च ३८ यस्य स्म संग्रामगता यशोवेघ्नंति शत्रवः तदसह्य
तमं दुःखमहमन्ये वधादपि ३९ जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्यच याभीरूणां पराग्लानिः
शूरस्तामधिगच्छति ४० ते वयं स्वर्गमिच्छंतः संग्रामे त्यक्तजीविताः जयंतो बध्यमाना वा प्राप्नुया
याम सद्गतिं ४१ एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतिगाहंत्यभीर
वः ४२ अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां भवेत् पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ४३
परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गूहनं अपितस्मिन्त्वेहृद्धाभवेयुर्ये पुरोगमाः ४४ ये पुरस्तादभिम
ताः सत्त्ववंतो मनस्विनः ते पूर्वमभिवर्त्तेरंस्त्वंतानेवतवेजना ४५ अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्न
लतः स्कंधदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ४६ ॥

र्मवतां पुरुषाणामनीकं विभक्ति लोपश्चार्षः ४३ ये पुरोगमेव १०१
युक्ते पदातीनां हंद्रणां कुर्युः ४४ ४५ स्कंधं स्यात्पृपतावंसे सांपरायसमूहयोरिति मेदिनी समूहमात्रार्थं वा तिष्ठेयुः ४६ ॥

संहतान् अन्योन्यं श्लिष्टान् स्वान् परैः सह योधयेत् सेनापतिः तदेवाह सूचीति ४७ ५० सेनानीतिः शततमः १०० किं १ आ

संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् सूचीमुखमनीकंस्यादल्पानांबहुभिःसह ४७
संप्रयुक्ते निरुद्धे वा सत्यं वा यदि वानृतं प्रगृह्य बाहून् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति ४८ आगतं मे
मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् शब्दवन्तोभिधावेयुः कुर्वन्तो भैरवान्रवान् ४९ क्ष्वेडाः किलकि
लाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुश्च कुञ्जरान् ५० इति श्रीमहा
भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे १०० युधिष्ठिर उ॰ किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरूपाश्च भारत
किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संगरेत्तमाः १ भीष्म उ॰ यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं वि
धीयते आचारा वीरपुरुषस्तथा कर्मसु वर्त्तते २ गांधाराः सिंधुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः
अभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगं ३ सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः प्राच्या
मातंगयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ४ तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये एते नि
युद्धकुशलाः दाक्षिणात्या ऽसिपाणयः ५ सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः प्रायएव
समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ५ ॥ चारित्रं कुलदेशाचारागतं पत्रं वाहनं २ ४ नियुद्धं बाहुयुद्धं दाक्षि
णात्या असिपाणय इति छेदः संधिरार्षः ५ सर्वत्र सर्वदेशेषु समुद्दिष्टाः प्राप्नोताः ६ ॥

श्री·
शा·रा·
टी·
१५२

पारावतकुलिंगाभाः कुलिंगो धूम्रिकध्वांक्षे मतंगजभुजंगयो विति मेदिनी सर्पान्तं स्थूरलतां कुलिंगाभा इति पाठेपि कुलिंगः
पक्षिविशेषः ७ ८ करभ उष्ट्रः ९ १३ जिह्मान्ताः कुटिलदृशः प्रललाटाः उन्नतकपालाः १४ १५ दीप्तः पिंगलः पिंडिकाजं

सिंहशार्दूलवाद्यैत्राः सिंहशार्दूलगामिनः पारावतकुलिंगाभाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ७ स्वराश्च
रासभीपितेत्राश्च रूक्षभाभाः तामवर्चिनः प्रमादिनश्च मंदाश्च क्रोधनाः किंकिणीस्वनाः ८ मेघस्वनाः
क्रोधमुखाः केचित्करभसंनिभाः जिह्मनासाग्रजिह्वाश्च हरगाहरपातिनः ९ विडालकपिनेत्र
वक्त्रास्तु केशास्तनुत्वचः शीघ्राश्च पलहृन्नाश्च ते भवंति दुरासदाः १० गोधानिमीलिताः केचित्स्तब्धा
प्रकृतयस्तथा तुरंगाणांति निर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ११ ह्रस्वसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः स्वसं-
स्थिताः प्रवादितेषु कुप्यंति हृष्यंति कलहेषु च १२ गंभीरानादानिस्तनानादाः पिंगाक्षा भ्रूकुटीमुखाः
नकुलानास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनूत्पजः १३ जिह्मान्ताः प्रललाटाश्च तिर्यग्मांसहनवोपि च वज्रवाहू-
गुलीवक्त्राः कृशा यमनिसृतताः १४ प्रविशंति च वेगेन संपरायेषूपस्थिते वारणा इव संमत्तास्ते भवं-
ति दुरासदाः १५ दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिं-
डिकाः १६ उद्धता इव सुग्रीवा विनता विहगा इव पिंडशीर्षालिवक्त्राश्च वृषदंशमुखास्तथा १७ ॥ तुनोयः

पश्चाद्भागाः १६ सुग्रीवा वासुदेववाह इव उद्धता विनता विहगाः गरुडाः नहतउद्धताः उत्पतंतः पिंडशीर्षाः हतशिरसः अतिवक्राः विस्ती

र्णभ्रुवाः संधिरार्षः समासो वा वृषदंशो मार्जारः ७ ॥

८ अंत्यजाः प्रांतदेशोद्भवाः कैवर्त्तभिल्लादयः ९ १० पक्कोन्नरथाततमः ११ जयिष्णा १ २ दैवज्ञसेनापतिः पुरोहित
उग्रस्वरामन्त्रमंत्रोपुद्देष्वारावसारिणः अथर्मत्तावलिमाश्वद्योरारौद्रप्रदर्शिनाः ८ त्यक्ता
त्मानः सर्वपतेकुलत्राजातिवर्तिनः ग्रस्काथीसदामैन्योहन्यतेप्रतिचाप्रिये ९ अथाभि
काभिन्नहृताः सांत्वैनैषांपराभवः एवमेवप्रकुप्यंतिराज्ञोप्यतेह्यभीक्ष्णशः २० इतिश्रीमहा
भारते शांतिपर्वणिराजधर्मे विजिगीषमाणाहूने ९१ युधिष्ठिरउ० जयिन्याः कानिरूपाणि
भवंतिभरतर्षभ पृतनायाः प्रशस्तानितानिवक्ष्यामिवेदित्व १ भीष्मउ० जयिन्यायानिरू
पाणिभवंतिभरतर्षभ पृतनायाः प्रशस्तानितानिवक्ष्यामिसर्वशः २ दैवंपूर्वंप्रकुपितंमानु
षकालचोदितं तद्विद्वांसोनुपश्यंतिज्ञानदिव्येनचक्षुषा ३ प्रायश्चित्तविधिंचात्रजपहोमा
श्चतद्विदः मंगलानिचकुर्वंतिशमयंत्यहितानिच ४ उदीर्णमनसोयोधावाहनानिचभारत
त यस्यांभवंतिसेनायाध्रुवंतस्यांपरोजयः ५ अन्वेनान्वायवोयांतितथैवेंद्रधनूंषिच अ
नुप्लवंतेमेघाश्चतथादित्यस्यरश्मयः ६ गोमायवश्चानुकूलाबलगृध्राश्चसर्वशः अर्हयेयु
र्यदासेनांतदासिद्धिरनुत्तमा ७ प्रसन्नभाः पावकश्चोर्द्धरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखोविधूमः पु
संपन्निश्चजयलक्षणामित्याहुरत्नाम्पांदैवेति ३ ४ ५ अनुयांतीतिसंबंधः ६ ७ ८ ॥

श्री॰
यां॰ या॰
टी॰
१९३

अप्रतीपाः अनुकूलाः ९ ११ १४ इष्टः काकश्चेति शेषः १५ १६ १७ १८ १९ ॥

गंभीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शंखाश्च भेर्यश्च नदंति यत्र तुष्टास्सवश्चाप्रतिमा भवंति जयस्यैतद्भाविनो
रूपमाहुः इष्टामृगाः पृष्ठतो वामतश्च संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च विद्यांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु
र्यत्वग्रतस्ते प्रतिषेधयंति ९ मांगल्यशब्दानशकुना वदंति हंसाः क्रौंचाः शतपत्राश्च चाषाः हृष्टायो
धाः सत्ववंतो भवंति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ११ शस्त्रैर्यंत्रैः कवचैः केतुभिश्च सुभानुभिर्मुखवर्णै
श्च युक्ता भ्राजिष्मती दुःप्रतिवीक्षणीया येषां चमूस्ते भिभवंति शत्रून् १२ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च
परस्परं सौहृदमास्थिताश्च येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः शब्दाः स्पर्शास्त
थागंधा विचरंति मनःप्रियाः धैर्यं चाविशते योधान् विजयस्य मुखं च तत् १४ इष्टो वामः प्रवि
ष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधयति १५ संभृत्य महतीं सेनां चतु
रंगां युधिष्ठिर साम्नैव वर्त्तयेः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि १६ जघन्य एष विजयो यत्युद्धं नाम भारत
यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणा १७ अपामिव महावेगास्त्रस्ता इव महामृगाः दुर्निवा
र्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः १८ भग्ना इत्येव भज्यंते विद्वांसोऽपि न कारणं उदारसारा महती रुरु १९३
संघोपमा चमूः १९ ॥

पंचाशतं पंचाशत् २० २१ सन्निपातो युद्धं २२ बाधते भीरुत् २३ समितिं संग्रामं स्यंदति स्रिवंति विजयस्य विजिगीषमाणस्य वगा
त्राणि स्रिवंति २४ विषयो देशः २५ योगं संधिं २६ आंतराणि शत्रोः परः श्रेष्ठस्तेन संधिं च कुर्यात् नभयेन संधिना शत्रूत्तेजनेन चयुग

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुंप्राणाः सुनिश्चिताः अपिपंचाशतंशूरामृदंतिपरवाहिनीं २० अपि
वापंचषट्सप्तसंहताःकृतनिश्चयाः कुलीनाःपूजिताःसम्यग्विजयंतीहशात्रवान् २१ सन्निपातेन
मंतव्यःशक्येसतिकथंचन सामभेदप्रदानानांयुद्धमुत्तरमुच्यते २२ संदर्शनेवसेनायाभयंतीव्रंप्रबा
धते वज्रादिवप्रज्वलितादियंकात्रुपतिष्ठति २३ अभिप्रयातांसमितिंज्ञात्वायेप्रतियांत्यथा तेषां
स्यंदतिगात्राणियोधानांविजयस्यच २४ विषयोव्यथतेराजन्सर्वःसस्थाणुजंगमः अस्त्रप्रता
पतप्तानांमज्जासीदतिदेहिनां २५ तेषांसांत्वंक्रूरमिश्रंप्रणेतव्यंपुनःपुनः संपीड्यमानाहिपरैर्यो
गमायांतिसर्वतः २६ आंतराणिचभेदार्थंचरानभ्यवचारयेत् यश्चतस्मात्परोराजातेनसंधिः
प्रशस्यते २७ नहितस्यान्यथापीडाशक्याकर्तुंतथाविधा यथासार्द्धममित्रेणसर्वतःप्रतिबाध
नं २८ दमावैसाधुमायातिनह्यसाधुंदमामसदा दमायाश्चात्मायाश्चपार्थिविद्धिप्रयोजनं २९

पत्युक्तेनत्रयेणपरंजयेदितिसमुदायार्थः २० २८ नन्वेवंपरंदमापयेदेवकिंकपटेनेत्याह दमेति २९ ॥

श्री॰ शां॰ रा॰ टी॰ १९४

अस्मिन्क्षमावति ३० असंताप्यक्रजूकृतंवंशादिषुनर्वक्रीभवत्यतः शत्रुसंतापनतमांकुर्यादितिशंबरस्यदैत्यस्यमतं ३१ स्व

विजित्यक्षममाणस्ययशोराज्ञोविवर्द्धते महापराधेह्यप्यस्मिन्विश्वसंत्यपिशत्रवः ३० मन्यते
कर्षयित्वातुतत्क्षमांसाध्वीतिशंबरः असंतप्तंतुयद्दारुप्रत्येतिप्रकृतिंपुनः ३१ नैतत्प्रशंसंत्याचा
र्यानतत्साधुनिदर्शनं अक्रोधनाविनाशेननियंतव्याः स्वपुत्रवत् द्वेष्योभवतिभूतानामुग्रोराजा ॥
युधिष्ठिर मृदुमप्यवमन्यंतेतस्मादुभयमाचरेत् ३२ प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहरन्नपिभारत प्रहृ
त्यचकृपायीतशोचन्निवरुदन्निव ३४ नमेप्रियंयन्निहताः संग्रामेमामकैर्नरैः नचकुर्वंतिमेवा
क्यमुच्यमानाः पुनः पुनः ३५ अहोजीवितमाकांक्षेन्नेदृशोवधमर्हति सुदुर्लभाः सुपुरुषाः
संग्रामेष्वपलायिनः ३६ कृतंममाप्रियंतेनयेनायंनिहतोमृधे इतिवाचावदन्हंतॄन्पूजयेतर
होगतः हंतॄणामाहतानांचयत्कुर्युरपराधिनः क्रोशेद्बाहुंप्रगृह्यापिचिकीर्षञ्जनसंग्रहं ३८ ॥
एवंसर्वास्ववस्थासुसांत्वपूर्वंसमाचरेत् प्रियोभवतिभूतानांधर्मज्ञोवीतभीर्नृपः ३९ विश्वासंचात्र ९
गच्छंतिसर्वभूतानिभारत विश्वस्तःशक्यतेभोक्तुंयथाकाममुपस्थितः ४० तस्माद्विश्वासयेद्राजा ९
सर्वभूतान्यमायया सर्वतः परिरक्षेच्चयोमहीभोक्तुमिच्छति ४१ इतिभारतेशांतेराज॰ सेनानीतिः

मतमाहनैतदिति ३२ ३६ स्वीयानहतान्बहूनपिवलोकप्रीत्यर्थंशोचेदित्याह हंतॄणामिति ३७ ३८ विश्वस्तोजनः ३९ ४० द्विषा

॥ ९९ ततमः सेनानीतिः समाप्ता १९४

कथं १ ४ व्यतिषंगेणमिश्रणेन युद्धेनेत्यर्थः साधारणः अनियतः ५ प्रत्युवाचगुरुः ६ ७ निवृतः सावधानः सार्द्धश्लोकः

युधिष्ठिरउ॰ कथंमृदौकथंतीक्ष्णेमहापक्षेचपार्थिव आदौवर्त्तेतनृपतिस्तन्मेब्रूहिपितामह १ भी
ष्मउ॰ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं बृहस्पतेश्चसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर २ बृहस्पतिंदेवपति
रभिवाद्यकृतांजलिः उपसंगम्यपप्रच्छवासवः परवीरहा ३ इंद्रउवाच अहितेषुकथंब्रह्मन्प्रवर्त्ते
यमतंद्रितः असमुच्छिद्यचैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ४ सेनायोर्व्यतिषंगेणजयः साधारणोभवेत
किंकुर्वाणंनमांजह्याज्ज्वलिताश्रीः प्रतापिनी ५ ततोधर्मार्थकामानांकुशलः प्रतिभानवान् राजध
र्मविधानज्ञः प्रत्युवाचपुरंदरं ६ बृहस्पतिरुवाच नजातुकलहेनेच्छेन्नियंतुमपकारिणः बा
लैरासेवितंह्येतद्यदमर्षोयदक्षमा ७ नशत्रुर्विवृतः कार्योवधमस्याभिकांक्षिता क्रोधंभयंचहर्षंच
नियम्यस्वयमात्मनि ८ अमित्रमुपसेवेतविश्वस्तवदविश्वसन् प्रियमेववदेन्नित्यंनाप्रियंकिंचिदा
चरेत् ९ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कंठायासांश्चवर्जयेत् यथावैतंसिकोयुक्तोद्विजानांसदृशस्वनः तान्द्वि
जान्कुरुतेवश्यांस्तथायुक्तोमहीपतिः वशंचोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्चपुरंदर १० ननित्यंपरिभूया
रीन्सुखंस्वपितिवासव जागर्त्येवहिदुष्टात्मासंकरेग्निरिवोत्थितः ११ ॥

८ ९ कंठायासानुच्चैर्वैरं
वितंसः पक्षिबंधनोपायस्तदुपजीवीवैतंसिकः ९ १० स्वपितिमहीपतिरित्यनुकर्षः संकरेग्निर्दावाग्निरितिमेदिनी ११ ॥